



90'larda Türkiye Kentleşmesi: Arada Kalmış Bir Döneme Ruşen Keleş'in "Kentleşme Politikası" Üzerinden Bakmak

*

Ufuk Poyraz¹

ORCID: 0000-0001-7373-1363

Öz

2000 sonrasında Türkiye kentlerinin geçirdiği dönüşüm önceki dönemleri gölgede bırakır niteliktedir. 1980 sonrasında atılan adımlar, bu durumun başlıca sebebi olarak ortaya konya da, 1990'lı yılların bu tabloda oynadığı rol açık bir şekilde kentleşme yazınında dillendirilmemiştir. Arada kalmış bir dönem olarak 90'lar hem 80 darbesi sonrasında dönüştürücü neoliberal gündemin sancılarının yoğun bir şekilde çekildiği, hem de 2000'lerin sadece yapı çevre üretmekle kalan yıkıcı kentleşmesinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan dönemdir. Bu bağlamda Türkiye kentleşme yazınının köşe taşı ve kentleşme meraklılarının başucu kitabı olan Prof. Dr. Ruşen Keleş'in 2021 yılında 18. "güncellenmiş" baskısını yapmış "Kentleşme Politikası", 40 yıla yayılan büyük dönüşüm içerisinde 90'ları diğer dönemlerle bağlantılı olarak incelemek için önemli bir olanak sağlamaktadır. Bu çerçevede çalışmada, 1990'lı yıllardaki baskılar başta olmak üzere kitapta yapılan güncellemeler ve eklemeler incelenerek Türkiye kentleşmesinin 1990'lardaki durumunun ortaya konulması hedeflenmiştir. Böylece, planlama, yerel yönetimler, kalkınma, konut, çevre ve doğal afetler gibi 90'lı yılların kentleşme sürecine ışık tutacak farklı konulara değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1990'larda Türkiye Kentleşmesi, Ruşen Keleş'in "Kentleşme Politikası" kitabı, yasal ve yönetsel dönüşüm, yapı çevre, kentsel politika planlaması.

¹ Dr., Misafir Araştırmacı, Madrid Complutense Üniversitesi, E-mail: upoyraz@ucm.es



Urbanization of Turkey in the 90's: Looking at an In-between Era through Ruşen Keleş's "Urban Politics"

*

Ufuk Poyraz²

ORCID: 0000-0001-7373-1363

Abstract

The transformation of cities in Turkey in the aftermath of 2000 is remarkable compared to the former periods. Although the steps taken after 1980 are considered to be the main underlying reason, the role of the 1990s is not explicitly addressed in the literature on urbanization. As an in-between era, the 90s was a period in which the pains of the transformative neoliberal agenda were intensely suffered after the 80-coup d'état and paved the way for the emergence of destructive urbanization in the 2000s producing only a built environment. In this respect, Prof. Dr Ruşen Keleş's book titled "Kentleşme Politikası" (Urban Politics), with its 18th "updated" edition in 2021 is a cornerstone of the Turkish literature on urbanization and a reference book for urbanization enthusiasts, which provides an opportunity to examine the 90s within the context of great transformation spanning 40 years, in relation to other periods. This study strived to reveal the state of play in Turkey's urbanization in the 1990s by examining the updates and additions made in the book. Thus, different issues that shed light on urbanization processes in a wide spectrum, such as planning, local governments, development, housing, environment and natural disasters, are discussed.

Keywords: *Urbanization of Turkey in the 90s, Ruşen Keleş's "Urban Politics", legal and administrative transformation, built environment, urban policy planning.*

² Dr., Visiting Researcher, Complutense University of Madrid, E-mail: upoyraz@ucm.es

Giriş

90'lar denildiğinde Türkiye özelinde akla ilk gelenler arasında koalisyon hükümetleri, ekonomik krizler, piyasalarda daha fazla serbestleşme ve uluslararası pazarlarla bütünleşme çabaları, terör olayları, siyaset-mafya ilişkileri, faili meçhuller ve hatta Türkçe Pop'un altın yılları yer alır, fakat Türkiye kentleşmesine yönelik silik imgeler, amaçları çerçevesinde sonuçları tartışma götürür bazı kamu müdahaleleri, "çarpcı" yerel seçim sonuçları ve Güney Doğu illerindeki çatışmaların tetiklediği kırdan kente göç haricinde bu dönemi ayırt edici kılabilecek, ön plana çıkan dinamiklerden bahsetmek zor görünmektedir. Büyük dönüşüm dönemleri olarak gösterilen 80'ler ve 2000 sonrası arasına sıkışmış bu dönemin özellikle günümüz kentleşme yazınında da esamesi pek okunmamaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet otoritesinin kentlerde görünür ve hissedilir olmaya yönelik düzenlemeleri ve müdahaleleri, sonrasında göç ve gecekondulaşma ile kentsel çelişki ve çatışmaların berraklaşması, ardından da değişim değerinin kullanım değerine belki de hiç olmadığı kadar baskın gelmesi ilk bakışta belli tarih aralıklarında kendilerine yer bulmuş itici güçler veya olgular olarak görülebilir. Fakat yaşanan değişimlerin ve dönüşümlerin (insan algısının ve analiz kabiliyetinin yetersizliğine ek, gerekli bilginin ve verinin yokluğunda "kendiliğinden" olduğu düşünülenler de dahil) hiçbirinin rastlantısal³ olarak meydana gelmediği söylenebilir. Öte yandan bir soyutlama etkinliği sırasında ön plana çıkanları, itici güçleri veya baş eyleyenleri göstermek de kaçınılmazdır. Bu süreçte kantarın topunu alenen baskın olan lehine kaçırmak ise tarihsel ve toplumsal bağlam ile yeteri kadar ilişkilerin kurulamadığı durumlarda gerçeğin saptırılmasına kadar varabilir. İşte 1990'lı yıllar tam da bu nedenle oldukça önemlidir.

Günümüz kentleşme yazınında 1980'li yıllar, neoliberal gündemin darbe sonrası koşullarda topluma tanıtılarak, işler kılınmaya çalışıldığı, 2000'li yıllar da tek parti yönetimleri altında bu çerçevenin içselleştirildiği ve dolayısıyla işlev kazandığı yıllar olarak çoğunlukla ortaya koyulurken, 1990'lı yıl-

³ Bu noktada belirtilmelidir ki, rastlantısal olan da gerçekliğin kurucu ögesidir. Zorunlulukların veya gerekliliklerin "anomalisi" olarak akışı bozup kırılmaya ya da kopuşlara neden olabilecek rastlantılar, tetikleyici olarak yeni oluşumlara sebebiyet verse de, bu durum değişimin ve dönüşümün zorunluluklar ve gereklilikler içerisinde aranması gerektiği gerçeğini değiştirmez.

lara yönelik kentsel politikalar anlamında büyük oranda bir sessizlik söz konusudur⁴. Açıktır ki 2000 sonrası ile kıyaslandığında mekânsal müdahalelerin sayısı ve boyutları kayda değer değildir. Fakat 2000'lerdeki büyük kentsel dönüşümün kökleri, 1980'lerde olduğu kadar 1990'lı yıllarda da aranmalıdır. Bu doğrultuda, bu çalışmanın amacı kentleşme yazınında gölgede kaldığı düşünülen bir dönemin yasal ve yönetsel müdahaleler ve dönüşümler üzerinden görünür kılınmasıdır.

Bu bağlamda Prof. Dr. Ruşen Keleş'in 2021 yılında 18. "güncellenmiş" baskısını yapmış Türkiye kentleşme yazınının köşe taşı ve kentleşme meraklılarının başucu kitabı olan *Kentleşme Politikası*, çok önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir eser çok daha fazla baskı sayısına pekâlâ ulaşabilir, fakat devamlı talep görürken kendini yenileme çabasından hiç vazgeçmeden otuz yılı devirmek kayda değer bir duruma işaret etmektedir.

Kentbilim alanındaki hocaların hocaları olarak Prof. Dr. Ruşen Keleş, Prof. Fehmi Yavuz ve Prof. Dr. Cevat Geray'ın farklı bölümlerini kaleme aldığı 1973 tarihli *Şehircilik: Sorunlar, Uygulama ve Politika* kitabındaki, Ruşen Keleş'e ait bazı bölümler *Kentleşme Politikası* kitabının temelini oluştururken, bu eserlerin Ernst Reuter'in 1940 tarihli *Komün Bilgisi* (Şehirciliğe Giriş) kitabının düşünsel mirası üzerinde yükseldiği söylenebilir (Yavuz, Keleş ve Geray, 1978, s. v). Yukarıda bahsi geçen eserin 1973 ve 1978 yıllarındaki iki baskısını müteakip, 1984 yılında Ruşen Keleş imzalı *Kentleşme ve Konut Politikası* adıyla okuyucularla buluşan eser ise, 1990 yılından başlayarak *Kentleşme Politikası* başlığıyla basılarak kentleşme yazınına damgasını vuracak kitabın esas itibarıyla ilk halidir.

Kentleşme Politikası'nın "ilk baskısı" olarak niteleyebileceğimiz 1990 tarihli eserin önsözünde şu satırlar yer almaktadır:

"Asıl önemli olan, ..., toplum için en yararlı olanı bulmanın yöntemlerini öğrenmektir. Bu çaba, *Kentleşme Politikası* kitabını, yer yer, nesnel bilgilerin aktarıldığı kuru bir yapıt olmaktan çıkartmakta ve ona öznel bir içerik de kazandırmaktadır."

Günümüzde, neoliberal kuşatmanın altında, kapsamlı planlama, kamu yararı, şehircilik ilkeleri gibi kavramları "boş gösteren" olmaktan kurtaran bir ekolün parçası ve güncelliğinin yanı sıra doyurucu içeriği ile fazlası olan

⁴ Bu noktada, özellikle 1994 Yerel Seçimleri sonrasında ülke siyasetini ve toplumsal güç yapılarının dönüşümünü analiz etmeye çalışırken, partilerin kentli emekçiler ile kurduğu ilişkiye atıfta bulunan önemli çalışmalar olduğunun altı çizilmelidir (Bkz. Cizre-Sakallıoğlu, & Yeldan, 2000; Göçmen, 2014; Güllalp, 2001; Öniş, 1997).

Kentleşme Politikası, özellikle Türkiye’de kentlerin büyük dönüşümler yaşadığı son otuz yıla ses yükselterek tanıklık etmektedir. Eser, kuramı ve kılıgı bir potada eritecek tartışmalarla Cumhuriyet Türkiye’sinin kentleşme dinamiklerini bütünsel olarak ele alırken hem küresel, hem ulusal, hem bölgesel hem de yerel olgulara ve dinamiklere atıfta bulunmaktadır. Bu minvalde 1980 öncesi plansız dönemden planlı döneme geçiş, planlama sürecindeki ve konut politikalarındaki değişim, sanayileşme, eşitsiz gelişme, göç, gecekondulaşma gibi kentleşme süreçlerini doğrudan şekillendiren önemli konuların altı çizilmekle birlikte, 1984’ten başlayarak birkaç yıl arayla yapılan her baskıda yasal ve yönetsel değişimin ve dönüşümün esere nakşedilmiş olması, *Kentleşme Politikası*’nu diğer birçok eserden ayırmaktadır.

Bu çerçevede, 90’lı yıllarda Türkiye kentleşmesinin içerisinde olduğu durumun ortaya koyulabilmesi için *Kentleşme Politikası* kitabının 1990, 1993, 1997 ve 2004 baskıları içerik incelemesine tabi tutularak dönemin özgünlüğünü ortaya koyabilecek vurgular ve değerlendirmeler analiz edilecektir.

Tarihsel ve toplumsal bağlam gözetilerek, çalışmanın bir sonraki bölümünde 1980 sonrasının Türkiye’si’ne yönelik kısa bir değerlendirme yapıldıktan sonra 1990’larda kentleşme alanında yaşanan değişim ve dönüşümler, bunların yoğunlaştığı alt konu başlıkları özelinde 2000 sonrasına da göndermeler yapılarak tartışılacaktır.

1980 Sonrası Türkiye

Üretim ilişkilerindeki dönüşüme koşut 1960’lı yıllarda büyük ölçüde görünürlük kazanan Türkiye kentleşmesindeki kırılma (Keleş, 2014, s. 66), 1980’ler ile birlikte, sermaye birikimini sağlayabilecek en önemli uğraklar arasında yer alarak farklı bir boyut kazanmıştır (Şengül, 2012). Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, tarımda makineleşmeden kan davasına kadar geniş bir yelpazede ortaya koyulabilecek gerekçelerin (Yasa, 1966) temelde işaret ettiği kırdan üretim araçlarından giderek daha da mahrum kalan emeğin 1950 sonrasında sanayileşmenin yükseldiği kentsel alanlara göçü yapılı çevreye, kent ve ülke siyasetine damga vururken, 1980 sonrası başlıca altyapı ve konut yatırımlarının iktisadi faaliyetler nezdinde canlılık yaratma potansiyeli kısır bir kalkınma stratejisi olarak benimsenmiştir. Bu dönem temel itici güçler açısından yeknesaklık içerse de 2000 öncesi ve sonrası olarak bir ayırım yapmak yerinde olacaktır (Balaban, 2011, s. 25).

Emeğin, özellikle 1960 ile 1980 arasında yoğunlaşan mücadeleleri sonucunda, sosyal refah devleti (her ne kadar kapitalist bir devlet oluşumu olsa da)

uygulamalarına da bağlı olarak göreceli olarak elde ettiği kazanımlar, 1980 sonrası büyük ölçüde erozyona uğramıştır (Bkz. Poyraz, 2013). 80'lerin toplumsal muhalefette yaratmış olduğu çöküntü, yeni bir düzenin habercisidir. Neoklasik iktisadın üzerine inşa edilmekle birlikte, yönetim biçimi olarak çok daha müphem bir yapıya sahip olan neoliberalizm, 1980 sonrasında dünyanın farklı coğrafyalarında yerel özgünlüklerle harmanlanarak küresel, ulusal ve yerel çıkar odakları tarafından işler kılınmaya çalışılmıştır. Öte yandan, söylem düzeyinde çoğulculuk ve katılım gibi önemli vurguların yapıldığı bu dönemde, aslında hemen hemen bütün coğrafyalarda demokrasi - şaşırtıcı olmaması gereken bir şekilde - sermaye birikiminin sağlanması ve iktidarın tahkim edilebilmesi için toplumsal sınıflar ve kimlikler açısından seçici, söylem açısından *esnek* ve müdahaleler açısından *düzensiz* politikalara⁵ kurban edilmiştir⁶.

Tarihsel ve toplumsal katmanlaşma ve sürekliliklere bağlı olarak zaman zaman ve yer yer otoriter, liberal, muhafazakar ve milliyetçi uğrakları olan neoliberal aklın gündeminde, sermaye akışının ve birikiminin sağlanması öncelik olarak karşımıza çıkarken, bireyin de piyasa ilişkilerini içselleştirmesi neticesinde bu süreci kolaylaştırması önemli bir yer almaktadır.

Bu minvalde, Türkiye'nin neoliberal yeniden yapılanma sürecinde yazılan acı reçeteler ve özellikle çalışan sınıflar tarafından ödenen ağır bedeller, 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz sonrasında istikrar arayışı ile koalisyon hükümetlerine faturanın kesilmesine ve tek parti yönetimine zemin hazırlamıştır. Çeşitli çıkarları ve toplumsal grupları gözetmesi dolayısıyla ancak tek partide vücut bulmuş bir koalisyon olarak adlandırabileceğimiz bu hükümetler, 2000'li yıllarda elde edilen güç ile, uygulamalarda ve bunlara paralel toplumsal dönüşümün sağlanmasında esneklik ve kararlılık elde etmiştir.

Bu hareket kabiliyetinin kaçınılmaz tezahürü, Türkiye kentleşmesinde karşımıza çıkan büyük çaplı dönüşümlerdir. Yukarıda da bahsedildiği üzere inşaat sektörünü önceleyen tercihlerle ülke "kocaman bir şantiye" haline gelmiştir. Özellikle 2010'lu yıllarda dalgalı seyir gösteren küresel para arzından da ötürü yatırım ve istihdam döngüsünü sağlayabilmek adına, yapılı çevre üreti-

⁵ Kapitalizmin giderek kronikleşen krizlerini ötelemeye çalışırken kaçınılmaz olarak daha da derinleştiren neoliberal politikaların, yukarıda bahsedildiği açılardan oldukça seçici, esnek ve düzensiz olması - Wallerstein'in (1988) "ZamanMekan" (TimeSpace) kavramsallaştırmasına atıfla - farklı coğrafyalardaki dinamikleri ve süreçleri ortaya koyacak genel geçer bir neoliberalizm tanımını neredeyse imkansız kılmaktadır.

⁶ Demokrasiyi tarihsel ve toplumsal bağlama oturtarak kapitalist dönemde aldığı biçimi belirsiz bir soyutlama olmaktan çıkarmayı hedefleyen önemli bir çaba olarak Wood'un (1995) "Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism" adlı eseri incelenebilir.

mine ülke ekonomisinin bağımlılığını daha da arttıracak, devlet garantili büyük projeler üzerinden ülkenin geleceğini ipotek altına alan ve kamu yararından ödünler veren adımlar atılmıştır. Bu gündeme “ayak uydur(a)mayan” yasal ve yönetsel çerçevenin, karşılaşılan her engelde değiştirilmeye çalışıldığı, değiştirilemediğinde de esnetildiği bir dönem olarak 2000 sonrası, 1980 sonrası yeşeren neoliberal ideallerin Türkiye gerçekliğinde adeta ete kemiğe bürünerek vücut bulduğu dönemdir.

Otoriter ve popülist söylemlerin ve uygulamaların, ideolojilerle beslenen almaşık yapısı her ne kadar toplumun kazanan ve kaybeden kesimlerinin görünürlüğüne ket vursa da, özellikle 2010’lu yıllardan başlayarak kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılda, reel ücretlerde ve alım gücünde yaşanan çarpıcı düşüşler toplumsal eşitsizliklerin üzerindeki sis perdesini ortadan kaldırmaktadır.

Bu bildik tespitlerin dayandığı nesnel temelin ortaya koyulabilmesi, belirli bir alandaki olayların ve müdahalelerin düzenli olmaya başlayan tekrarı ve bunların olgu olarak kavramsallaştırılmasıyla görünür hale getirilmesine bağlıdır. Bu doğrultuda 90’ların yapbozun eksik parçası olduğu, Ruşen Keleş’in *Kentleşme Politikası* adlı eserinin de bu parçanın bulunmasında önemli bir rol oynayabileceği düşünülmektedir.

Ruşen Keleş’in Kaleminden 90’larda Türkiye Kentleşmesi

Başta belirtilmelidir ki, 1993 tarihli baskı, nirengi noktası olarak alınan bir önceki baskıya nazaran, başka eserlere aktarılan bölümler dolayısıyla kentleşme kuramlarına, dinamiklerine ve Türkiye kentleşmesinin yasal ve yönetsel açılardan analizine daha ağırlık verir bir hale gelmiştir. Bu durum önsözde şu şekilde açıklanmıştır (Keleş, 1993, s. 5):

“Kuramsal ve uygulamaya dönük konular arasında, toplumbilimsel yaklaşımlarla teknik sayılabilecek açıklamalar arasında, yapının oylumunu küçültmeksizin bir denge sağlanması gerekiyordu... Bununla birlikte, kimi konuları, Yerinden Yönetim ve Siyaset ve Çevrebilim adlı kitaplarımıza bir ölçüde aktarmayı denedik.”

Bu çerçevede bahsi geçen kitaplara yapılan aktarmalar sonucunda *Kentleşme Politikası*’nın 1993 tarihli baskısından çıkarılan bölümler, çalışmanın amacı doğrultusunda bir girdi olarak görülmemiş ve değerlendirmeye alınmamıştır.

Öte yandan 1990, 1993, 1997 ve 2004 tarihli baskılar arasında fark yaratan, eklenmiş ya da çıkartılmış başlıklar ve satır aralarında kendilerine yer bulmuş güncellemeler incelendiğinde, 90'ların kentleşmesine ışık tutabilecek değişim ve dönüşümler ilk olarak planlama ve yerel yönetimler, ikinci olarak kalkınma, üçüncü olarak konut ve son olarak da çevre ve doğal afetler olmak üzere dört ana alt başlık altında bu çalışmada toplanmıştır. Planlama ve yerel yönetimler başlığında planlama yetkisi, merkezi yönetim-yerel yönetim ilişkisi ve mekânsal planlamada karşılaşılan sorunlara yer verilirken, kalkınma başlığında kamu otoritesinin bölgesel ve kentsel eşitsiz gelişim ile imtihanına odaklanılmıştır. Konut başlığı altında ise barınma sorunu etrafında konut kooperatifçiliği, toplu konut üretimi, gecekondulaşma ve konut yatırımları ele alınmıştır. Son olarak da çevre ve doğal afetler başlığı içerisinde, ekosisteme yönelik hassasiyetlerin bir tercihten öte zorunluluk olarak artışına dikkat çekilmiştir.

Gerçekliğin bütünlüğü dolayısıyla konular ve tarihler arasına soyutlamalar yaparak analitik sınırlar çekmek her ne kadar zor ve zaman zaman da nesnel bilginin çarpıtılmasına sebebiyet verebilecek bir girişim olsa da, biçimsel kısıtlar ve daha da önemlisi anlaşılır olma gerekliliğinden ötürü zaruridir. Takip eden bölümlerde, altı çizilen bu çekinceler ve zorunluluklar çerçevesinde, konu, tarihsel ve toplumsal bağlamına oturtularak olgular arasındaki ilişkiler görünür kılınmaya çalışılacaktır. Büyük oranda Ruşen Keleş'in *Kentleşme Politikası* verili olarak kabul edilerek, kitapta yapılan değişiklikler ve güncellemeler üzerinden 90'lara yönelik bir tablo, kopuşların ve sürekliliklerin de anlaşılabilmesi için yeri geldikçe günümüze ve 1980'lere atıflarla, ortaya koyulacaktır.

Planlama ve Yerel Yönetimler

Planlama yetkilerinin merkezileşmesine yönelik tek parti iktidarı ile birlikte sıkça görülen girişimler 2000'li yıllar öncesinde de mevcuttur. 1991 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından Anayasa'ya aykırı bulunarak iptal edilse de, 3394 sayılı Kanun ile 1987 yılında yapılan düzenleme, "gerekli görülen durumlarda" bütün planlama yetkilerinin Başbakan onayı ile geçici olarak Bayındırlık ve İskan Bakanı'na verilebilmesine olanak tanımıştır (Keleş, 1993, ss. 148-149).

Benzer şekilde özellikle kentsel arazi piyasasının düzenlenmesine yönelik olarak 1969 yılında kurulan Arsa Ofisi'ne 1993 yılında Yasa Gücünde Kararname ile verilen "harita, imar, uygulama ve yerbölümlenme planları yapma yetkisi" yine aynı yıl içerisinde Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir (Keleş, 1997, s. 426). Yeri gelmişken belirtilmelidir ki, arsa ve dolaylı olarak da konut piyasasındaki spekülasyonların önüne geçilmesini sağlayabilecek Arsa Ofisi gibi

bir idari birimin varlığı son derece önemli olmakla birlikte, yeterli kaynağın sağlanmaması durumunda işlevsizleşeceği de açıktır (Keleş, 2004, s. 616).

Planlamanın merkezileşmesi ya da yerel yönetimlerin bu sürecin dışında bırakılma çabası Güneydoğu Anadolu Projesi'nde (GAP) ve Özelleştirme Kanunu'nda bir kez daha aleni hale gelmiştir. 1990 tarihli baskıda GAP konu edilirken yapılan değerlendirmenin haklılığı çarpıcı şekilde bir sonraki baskıda ortaya çıkmıştır. GAP İdaresine 388 Sayılı Kararname ile verilen "nazım ve uygulama planlarıyla revizyonlarının tamamını veya bir kısmını plan değişikliği dahil, ada ve parsel bazına kadar yapmak veya yaptırmak" yetkisinin Anayasa'nın 127. maddesine aykırı olacağı tespiti, Anayasa Mahkemesi tarafından da paylaşılmış ve 1993 tarihli baskıda ilgili düzenlemenin iptal edildiği bilgisi verilmiştir (Keleş, 1993, s. 270). 1994 yılında ise 4046 sayılı Özelleştirme Yasası ile "KİT'lere ait olup da özelleştirilecek olan alanlardaki arsa ve arazilerde plan yapma yetkileri" Özelleştirme İdaresi'ne verilirken, bu planlarda beş yıl süreyle değişiklik yapmak yasaklanmıştır (Keleş, 1997, s. 155). Böylece bu alanlarda yerel yönetimlerin eli kolu bağlanmıştır.

Münferit olmaktan uzak bu girişimlerin 2000 sonrasındaki muadilleriyle birlikte düşünüldüğünde ortaya çıkan tablo oldukça dikkat çekicidir. 2011 yılında yapılan bir çalışma, planlamanın ne denli merkezileştiğini nicel olarak şu şekilde ortaya koymaktadır:

"1980'li yılların sonlarından başlayıp 1990'lı yıllar boyunca süren dönemde plan yapma yetkisi verilen kamu kurum ve kuruluşlarının sayısı hızla artmıştır. Bugün 14 ü merkezi olmak üzere toplam 19 kamu kurum ve kuruluşu kendi ilgi konularına ilişkin alanlarda plan yapma yetkisine sahiptir ve bu şekilde yapılan mekansal plan sayısı da 61'dir." (Ersoy, 2011, s. 4)

Planlama yetkilerinin paylaşımında ortaya çıkan merkez ile yerel arasındaki gerilim, merkezi kurumlar arasında da yaşanmaktadır. 90'larda Bayındırlık ve İskan Bakanlığı ile Çevre Bakanlığı arasında, çevre düzeni planlarının hangisi tarafından yapılacağına yönelik yönetmelikler ve genelgeler üzerinden süren çatışma, 3194 sayılı İmar Kanunu'nda açık bir şekilde ifade edilmiş olsa da Danıştay 6. Dairesi'nin ara kararı neticesinde Bayındırlık ve İskan Bakanlığı'nun yetkilendirilmesiyle sonuçlanmıştır (Keleş, 2004, s. 217).

2000 sonrası yoğunlaşmakla birlikte 1980 sonrasında merkezileşme çabası planlama yetkileri açısından olduğu kadar yerel yönetimlerin örgütlenmesi açısından da görünür hale gelmiştir. Ölçek tartışmaları temelinde, subsidiarite (yerellik) ilkesi göz ardı edilerek, 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 11. Maddesi'nde, 2008 yılında çıkarılan 5747 sayılı kanunda ve son olarak da

2012 yılında büyükşehir belediye sistemini büyük oranda değiştiren 6360 sayılı "Bütünşehir Yasası" olarak bilinen kanunda karşımıza çıkan belediye kapatma ve birleştirme girişimlerine (Zengin, 2014, s. 95) 2000'li yıllar öncesinde de rastlanmaktadır. 1988 yılında, büyükşehir belediye meclisinin kararı, il yönetim kurulunun uygun görüşü ve İçişleri Bakanlığının önerisi üzerine Bakanlar Kurulunun onayı ile büyükşehir belediyesi sınırları içerisinde, ilçe belediyelerinin yanı sıra, bunların tüzel statüsüne sahip yeni belediyeler kurulabilmesine yönelik 335 sayılı kararname çıkarılmışsa da, 1989 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir (Keleş, 1993, s. 258). Anayasa Mahkemesi iptal gerekçesinde, yürütmenin bu kararı verirken temel aldığı 3268 ve 3347 sayılı Yetki Yasalarında, yerel yönetimlerin demokratik varlıkları ve özerk yapıları gözetilerek bir yetki devri yapılmadığının altını çizmiştir (Resmi Gazete, 3 Mayıs 1989, No: 21157).

Merkezileşmeye yönelik olarak atılan adımlarla karmaşıklaşan planlama etkinliğinin 90'larda karşılaştığı bir diğer ikilem de kamu yararı ile birey yararı arasındaki ilişkinin ve dengenin nasıl kurulacağına yöneliktir. Örneğin, idarenin uygulamaya koyarak başta turizm ve inşaat yatırımlarını hızlandırmayı amaçladığı 1990 tarihli Kıyı Yasasında yer alan kıyı kuşağı hadleri, Anayasa Mahkemesi'nin kamu yararı ve çevre hakkı üzerinden yaptığı incelemeler sonucunda yeterli bulunmamış ve ilgili madde iptal edilmiştir (Keleş, 1993, s. 461). Buna bağlı olarak 1992 yılında çıkarılan 3830 sayılı Kıyı Yasası'nda kıyı kuşağı, iptal edilen kanundaki genişliğin beş katına çıkartılarak, 100 metre olarak tanımlanmıştır.

Bir diğer örnekte ise, 1999 yılına kadar imar planlarında kamusal hizmetler için ayrılan alanlarda yapı yasağı bulunsa da, planların uygulama sürelerinin uzaması durumunda bireylerin taşınmazları üzerindeki haklarından mahrum kalacakları gerekçesiyle 3194 sayılı İmar Kanunu'nun 13. maddesi Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir (Keleş, 2004, s. 256). Öte yandan "hamur" olarak bilinen İmar Kanunu'nun 18. maddesi çerçevesinde isteğe bağlı olmayan yerbölümleme (parselasyon) dolayısıyla alınan DOP'un (düzenleme ortaklık payı) Anayasa'ya aykırı olduğu iddiasıyla açılan dava, Anayasa Mahkemesi tarafından reddedilmiştir (Keleş, 2004, s. 293). Bu kararlar özelinde bakıldığında dahi, kapitalist biçimlenmeden bağımsız düşünüle-meyecek özel mülkiyet ve birey hakları, şehircilik ilkeleri ve kamu yararı arasında sıklıkla gerilimlere yol açan hassas bir dengenin olduğu ve bu dengenin liberal kapitalist toplumlarda sürekli olarak yargı, yürütme ve yasama erkleri tarafından gözetilmesi gerektiği ortadadır. Bu arada belirtilmelidir ki, ideal

bir durumun altının çizildiğinin farkında olunarak, bu gerilimleri yok edecek alternatiflerin arayışında olmak çok daha gerçekçi ve istenir olacaktır.

Planlama açısından, 1990'dan 1993'e geldiğimizde, iki baskı arasında karşımıza çıkan ve söz konusu edilmeye değer son bir diğer değişiklik de otopark yönetmeliği ile ilgilidir. Motorlu kara taşıt sayılarındaki artış kentlerin büyüme ve diğer kentlerle ilişkilene süreçlerine yön veren en önemli dinamikler arasında yer almaktadır. Özellikle otomobilin çok büyük oranda özel kullanıma yönelik kurgulanmış olması giderek artan bir trafik sorununu da beraberinde getirmiştir. Ulusal istatistiki verilere göre 1980 yılında 742.252 olan otomobil sayısı, 1985'te 983.444'e, 1990 yılında da ise 1.649.879'a çıkmıştır. Bu çarpıcı artış sonucunda 1985 tarihli otopark yönetmeliği 1991 yılında değiştirilerek, uygulama yükümlülüğü bulunan kentlerin nüfus eşiği 100.000'den 50.000'e düşürülmüştür (Keleş, 1993, s. 163). Öte yandan aradan geçen yaklaşık 30 yıllık süre zarfında Temmuz 2022 tarihi itibarıyla Türkiye genelinde otomobil sayısı 1990 yılına göre yaklaşık 8,5 kat artış göstererek 14.026.438 olurken (Kaynak: TÜİK, 2022, Motorlu kara taşıtları), özellikle büyük kentlerdeki otopark sorunu hala çözülememiştir. 1956 tarihli 6785 sayılı İmar Kanunu'nda 1972 yılında yapılan değişiklik ile yönetmelikçe belirlenen bina ve tesislere otopark mecburiyeti getirilmiş olmasına rağmen (Ersoy, 1989, s. 57), 1993 yılında Bayındırlık Bakanlığınca hazırlanan Otopark Yönetmeliği, otopark ihtiyacının parselinde karşılan(a)maması durumunda ilgili belediyeye harç ödenerek bu yükümlülüğünden kaçınmanın önünü açmıştır. "Otopark bedeli" olarak adlandırabileceğimiz bu harçlar ile belediyelerin bölgesel ve genel otoparklar yapması beklense de, özellikle yapı yoğunluğunun yüksek olduğu yerleşim yerlerinde bu beklenti gerçeğe dönüşmemiştir.

Kalkınma

Kentleşme süreçlerine koşut olarak gözetilmesi gereken bir diğer önemli uğrak da halkın refahıdır. Özellikle eşitsiz gelişmenin ve mekânsal tezahürlerinin önüne geçilerek kaynakların eşit ve adaletli paylaşımının sağlanması bu bağlamda önemli rol oynamaktadır. Türkiye'de de bu yönde adımlar, sonuçları tartışmalı olsa da, uzunca bir süredir atılmaktadır. 1971 yılında Devlet Planlama Teşkilatı çatısı altında kurulan Kalkınmada Öncelikli Yörelere Dairesi Başkanlığı 1991'de Genel Müdürlük durumuna getirilerek "nesnel ölçütler çerçevesinde" kalkınmada öncelik verilecek yöreleri belirlemeye yönelik çalışmalar yapmaya başlamıştır (Keleş, 2004, s. 410). 1993 yılına gelindiğinde kalkınmada öncelikli illerin sayısı nesnel ve bilimsel etmenlerden bağımsız bir şekilde arttı-

rılırken, bu illerde sağlanan bağımsızlıklardan ve desteklerden yararlanıp yükümlülüklerini yerine getirmeyen özel ve tüzel kişilere yönelik cezaların alınması 1992 yılında bir kez daha dört yıllığına uzatılmıştır (Keleş, 1993, ss. 274-277). Nesnel bir değerlendirme yapmaya olanak tanıyabilecek bir çıktı olarak gayri safi yurtiçi hasılaya katkıları üzerinden 90'lı yıllarda kentlerin sıralamasındaki değişimlere bakıldığında ise kayda değer bir farklılık görünmemekte; dolayısıyla bölgesel ve kentsel dengesizliklerin giderilmesine yönelik olarak atılan adımların katkısının izlenebileceği yerel bir özgünlük ile karşılaşılmamaktadır (Keleş, 2004, ss. 381-382). Her ne kadar ülkenin topyekûn kalkınmasına yönelik bir hamle olarak meşru kılınsa da amaçlar çerçevesinde hedeflere ulaşıp ulaşılamadığının sıkıca izlenmediği yapılmadığı durumlarda, günümüzde de olduğu üzere bu gibi uygulamalar kaynak ve bir başka deyişle toplumun bütününden belli bir kesime servet aktarımından öteye geçememektedir.

Kent ekonomilerindeki canlılığın, durağanlığın ya da çöküşün nüfus hareketliliğine etkisi düşünüldüğünde, Türkiye'de kentleşmenin devinimini sayılar üzerinden izlemek yapılacak analizlere önemli katkılar sunacaktır. Kitabın her yeni baskısında güncellenen veriler bunu sağlar niteliktedir. Türkiye'nin kentleşme eğilimine bakıldığında, nüfusu 10.000'i aşan yerleşim yerleri olarak tanımlanan kentlerin sayısı, 1985 yılında 380, 1990 yılında 424'e, 1997'te 453'e, 2000 yılında ise 470'i aşarken, il ve ilçe merkezleri üzerinden hesaplandığında 1990'da %58.4 olan kentli nüfus 2000 yılında % 64.9'a çıkmıştır (Keleş, 2004, ss. 58-59). Öte yandan, Türkiye'nin tümünde kentleşme düzeyi 1985'ten 1990'a %50.9'dan % 55.4'e (Keleş, 1993, s. 47), 2000 yılında da 61.7'ye yükselmiştir (Keleş, 2004, s. 67). 2012 yılında çıkarılan 6360 sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile büyükşehir belediyelerinin yetki ve sorumluluk sınırlarının ilin idari sınırlarıyla örtüştürülmesiyle il ve ilçe merkezlerinde yaşayanlar üzerinden hesaplanan Türkiye'nin kentleşme oranı 2012 yılında %77.3 iken 2013 yılında % 91.3'e fırlamış, 2021 yılı itibarıyla de 93.2 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2022, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçları 2021).

İktisadi kalkınmanın ve yönetsel düzenlemelerin yanı sıra farklı dinamiklerin de kentleşme oranları üzerinde etkili olabileceğinin altı çizilmelidir. Örneğin, Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki 1985'te %39.9 iken, 1990'da

%53.5'e, 2000'de de % 56'ya çarpıcı bir şekilde yükselen kentleşme düzeyindeki değişim, 1950 sonrasında tarımda yaşanan dönüşümün⁷ yanı sıra 1980'lerde başlayan köy boşaltma uygulamaları sonucunda kırdan, bölgenin büyük kentlerine göç etmek zorunda kalan nüfusa bağlı olarak açıklanabilir. Halkın güvenliğinin sağlanmasına yönelik olarak 1987'de Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Siirt, Tunceli, Van, Şırnak ve Batman Olağanüstü Hal (OHAL) Bölgesi illeri olarak ilan edilirken, 1995 yılında Muş ve Bitlis de bunlara eklenmiştir (Keleş, 1997, ss. 247-248). 1998 yılında çıkarılan OHAL Bölgesinin de içerisinde bulunduğu kalkınmanın desteklenmesinin öncelikli olduğu yörelerde yatırımın ve istihdamın özendirilmesi için vergi muafiyetleri, kamu arazilerinin ve arsalarının tahsisi gibi uygulamalara gidilmiştir (Keleş, 2004, s. 411).

Kentlerde yoğunlaşması beklenen katma değerli üretim göz önünde bulundurulduğunda, artan kentleşme oranları ülkenin kalkınma düzeyi açısından olumlu bir gösterge olarak değerlendirilse de, kırsal alanlarda yoğunluklu olarak yürütülmesi beklenen tarımsal faaliyetlerin ve üretimin devamlılığı açısından büyük soru işaretleri doğurmaktadır. Kırdan kente devam eden nüfus hareketliliği, entansif (yoğun) tarım yöntemlerinin tam anlamıyla benimsenmediği, çoğunlukla küçük ve orta ölçekli aile işletmeleri tarafından gerçekleştirilen tarımsal faaliyetin geleceğini belirsiz kılarken, ülkenin gıda sağlama zinciri ve güvenliği açısından endişe yaratmaktadır. Günümüzde kent ve kır arasındaki dengeye yönelik olarak duyulan kaygıların, toplumun bütün kesimleri tarafından aynı düzeyde olmasa da 2000 öncesinde de hissedildiği söylenebilir.

Örneğin, tarım topraklarının kentleşme ve sanayileşme karşısında korunmasına yönelik olarak, 1989 yılında tarım topraklarının tarım dışı amaçlarla kullanılmasını düzenleyen bir yönetmelik çıkarılmıştır. Bu çerçevede topraklar birden sekize kadar sınıflandırılmış ve ancak sondan başlamak üzere beşinci sınıf topraklar dahil, tarım dışı kullanıma izin verilmiştir. Ancak bunların ihtiyacı karşılamaması durumunda, yine son sıralardan başlanarak sulanmayan ve ekili durumda olmayan dördüncü ve üçüncü sınıf tarım toprakları kullanılarak ihtiyacın giderilebileceği de eklenmiştir. Lakin, 1990 yılında yönetmelikte yapılan değişiklik ile birinci ve ikinci sınıf tarım arazilerinin ithalata yönelik sanayi ve ticari faaliyetlerde kullanılabilmesinin önü açılmıştır (Keleş, 2004, s. 632).

⁷ Örneğin Türkiye'de 1952 yılı itibarıyla 31.145 olan traktör sayısı 1986'da 610.315'e 1992 yılında da 723.000'e ulaşmıştır (Keleş, 1997, s. 49).

1995 yılında çıkarılan 4070 sayılı yasa ile de üzerinde tarım yapılan hazineye ait toprakların satışı olanaklı hale gelmiştir (Keleş, 1997, s. 437). Kamu bu uygulama sonucunda bir kereye mahsus bir gelir elde ederken, bu arazilerde kiracı olarak tarım yapanların özel mülkiyetlerine geçirdikleri bu topraklara yönelik bütün tasarrufunu yitirmiştir. Böylece hem kamusal bir kaynak özelleştirilmekte, hem de ilerleyen dönemlerde arazi kullanım ve tarımsal üretim tasarufu özel şahısların inisiyatifine bırakılmaktadır.

Bir yandan tarım sektörünü desteklemeye yönelik adımlar⁸ atılsa da, tarım topraklarının yeteri kadar korunamaması⁹ ve dolayısıyla tarımsal faaliyetin kan kaybetmesi sonucunda on yıllık sürede (1980-1990) tarımda çalışanların toplam sektörler içerisindeki oranı % 56'dan % 49.3'e, 2002 itibariyle de % 34.9'a gerilerken, 1980'de % 28.9 olan hizmetler sektörü 2002'de % 46.5'e yükselmiştir (Keleş, 2004, s. 71). Mevsim etkisinden arındırılmış 2022 yılının ikinci çeyrek istihdam verilerine göre tarımda çalışanların bütün içerisindeki oranı %16'ya kadar düşmüştür. (TÜİK, 2022, İşgücü istatistikleri, II. çeyrek: Nisan-Haziran 2022). Verimlilik artışının tarım topraklarındaki ve istihdamdaki kaybı karşılamaması nedeniyle, günümüzde gıda enflasyonu, gıdaya erişim sorunu, gıdada dışarıya başvurma gibi durumlar kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır.

Konut

Tarımdaki sorunlar dolayısıyla beslenmede karşılaşılan dar boğaz, bir diğer temel ihtiyaç olan barınmada da yaşanmıştır ve yaşanmaktadır. Daha açık söylenecek olursa, günümüzde bütçelerinden en fazla payı konut ve kira harcamasına ayıran (Kaynak: TÜİK, 2022, Hanehalkı tüketim harcaması istatistikleri 2019)¹⁰ hanehalkları açısından 90'lardaki durum pek de farklı değildir.

Devletin, toplumun konut ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak hem 1961, hem de 1982 Anayasalarında belirtilen önlem alıcı rolünü yerine getire-

⁸ Konuya ilişkin detaylı bilgi için Devlet Planlama Teşkilatının 1999 tarihli Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi başlıklı çalışmasına bakılabilir.

⁹ Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) Başkanı'nın 2021 yılında yaptığı açıklamaya göre son 30 yılda Türkiye'deki tarım arazileri % 17 oranında azalmıştır (*Tzob: Tarım Arazilerimiz 4 milyon 720 bin Hektar Azaldı*, 2021). 1990'da 56 milyon civarında olan Türkiye nüfusu, 2021 yılında 84 milyonun üzerine çıkmıştır.

¹⁰ TÜİK'in hanehalkı tüketim harcamalarına yönelik en güncel verisi 2022'nin Ağustos ayı itibariyle 2019 yılına aittir.

memesi, toplumsal (herkesin konut güvencesine sahip olduğu) bir konut politikasından bahsetmeyi olanaksız kılmaktadır¹¹. Dolayısıyla, bir yandan 1980'lerdeki aflardan yararlanamayan gecekonduların yıkıldığı, öte yandan her aileye seçimlerde "iki anahtarın"¹² vaat edildiği, küçük ve orta büyüklükteki müteahhitlerin yap-satçılık ile konut piyasasına yön verdiği bir dönem olarak 1990'lar neoliberal sancıkların yarattığı çelişkilerin ve çatışmaların barınma açısından da taşıyıcısıdır.

Konut sorununun göz ardı edilemez hale gelmesinden ötürü 1991 yılında Doğru Yol Partisi (DYP) ile Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) arasında kurulan koalisyon hükümeti bir "Şehircilik ve Konut Bakanlığı" kurulmasını gündemine almıştır (Keleş, 1993, s. 54). Lakin bu girişim neoliberal ideallere bir tür tepki olarak 1989 Yerel Seçimlerinden birinci parti olarak çıkan "sosyal demokrat belediyeçilik" gibi başarısız olmuştur¹³.

Kamusal ve başka bir deyişle de toplumsal olanın zaman içerisinde özelleştirmeye ve bireyselleşmeye feda edilişi, Türkiye örneğinde "sağlıksız, düzensiz ve çarpık kentleşme" olarak ortaya çıkarken, konut sorununun altından kalkamadığı durumda toplumsal muhalefetin yükselme olasılığı yasal ve yönetsel çerçevede - piyasa mekanizmalarından azade olmasa da - arayışları ve değişiklikler yapılmasını beraberinde getirmiştir.

Bu bağlamda, 1980'deki gecekondu aflarından sonrası 90'larda hızlı kentleşmenin devam etmesine koşut giderek artan konut ihtiyacını karşılamaya yönelik "sağlıklı ve düzenli" konut alanlarının yaratılabilmesi için yapılan düzenlemeler ile finansmana erişimi kolaylaştırarak konut üretimini hızlandırmak amaçlanmıştır. 1984 yılında çıkarılan 2982 sayılı Konut İnşaatında ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere Yapılacak Yatırımlarda Vergi, Resim ve Harç İstisna ve Muafıkları Tanınması Hakkında Kanun'un uygulama süresi 1988, 1992 (Keleş, 1993, s. 331) ve 1995 yıllarına olmak üzere üç kez uzatıldıktan sonra 1997'de son bulmuştur.

¹¹ Ruşen Keleş'in *Kentleşme Politikası*'nın 1990 tarihli baskısı içerisinde "Konut" ana başlığı altında bir alt başlık olarak yer alan "Toplumsal Konut Politikası" içeriği aynı kalmakla birlikte 1993 baskısında "Türkiye'de Konut Politikası ve Sorunları" içerisine "Konut Politikası" başlığı ile eklenmiştir. Bu bölümün başlığında yer alan "toplumsal"ın çıkartılması toplumun bütününi gözet(e)meyen konut politikaları dolayısıyla oldukça yerinde görünmektedir.

¹² Dönemin siyasi figürlerinden Tansu Çiller 1991 yılında her aileye biri ev, biri araba olmak üzere iki anahtar sahibi olacağını vaat etmiştir.

¹³ Başarısızlığa yönelik tespitin somut göstergesi olarak 19'lardaki yerel seçim sonuçları gösterilebilir. 94 yerel seçimlerinde birçok kentte, değişim arayışı içerisinde olanların oylarıyla muhafazakarlar yönetime gelmiştir (Keleş, 1997, s. 393). 1999 yerel seçimlerinde ise muhafazakarların ve milliyetçilerin birlikte yükselişi göze çarpmaktadır (Keleş, 2004, s. 43).

Konut sorununa yönelik çözüm toplu konut uygulamalarında aranmış, fakat yasal çerçeve, ekonomik çalkantılar ve çıkar çatışmaları dolayısıyla bir türlü sonuç verebilecek son halini alamamıştır. Toplu Konut Yönetmeliği 1984 ile 1993 yılları arasında yedi kere değişikliğe uğramış (Keleş, 1993, s. 361), 1995'te de verilecek kredilerin düzenlenmesi için Toplu Konut Tasarruf Sistemi ve Konut Kredileri Yönetmeliği çıkarılmıştır (Keleş, 1997, s. 363). 2000 sonrasında Kamu İhale Kanunu'nda gerçekleştirilen değişiklik sayısı ile karşılaştırılmayacak düzeyde de olsa, bu kadar kısa sürede bu denli fazla sayıda yapılan değişikliğin üç temel nedenin olabileceği düşünülmektedir. Bunlardan ilki yasal çerçevenin toplumsal dönüşüme ayak uyduramamasıdır. İkincisi kanun metninin iş bilmez ve öngörüsüz ya da kötü niyetli kişilerce işlevini yerine getiremeyecek şekilde yazılmış olmasıdır. Üçüncüsü de yasamanın ve/veya yürütmenin bazı çıkar gruplarının istemlerine karşı duyarlı olmalarıdır. Bu nedenlerin, bu süreçteki etkinlikleri açısından Türkiye örneğinde özellikle son 30 yıl için sondan başa doğru sıralanabileceği düşünülmektedir.

Yasal ve yönetsel düzenlemelerdeki bu yap-boza karşın, 1984 tarihli 2985 sayılı Toplu Konut Yasası içerisinde tanımlanan Toplu Konut Fonu'nun sağladığı kredilerin büyük bir bölümünün konut kooperatifleri ve bunların birlikleri tarafından kullanılması, 1980'de % 1.4 olan konut kredilerinin toplam banka kredileri içerisindeki payını 1993'te % 12'ye yükseltmiştir (Keleş, 2004, s. 537). 1933 ile 1984 yılları arasında bireylere ve kooperatiflere verdiği finansman desteği ile 500.000 konutun inşa edilmesinde rol oynayan Türkiye Emlak Kredi Bankası, 1989'dan başlayarak konut açığının kapatılması için konut kredisinden daha çok üretimine ağırlık vermek amacıyla 1988 ile 1992 yılları arasında doğrudan konut üretimi için ayrılan kaynağı dokuz kat arttırmıştır. Emlak Bankası 1933 ile 1984 yılları arasında üretilen 85.000 konuta ek olarak 90'larda 35.000 konut daha üretirken, 1991-1995 arasında 60.000 kişiye konut kredisi vermiş olsa da üretilen konutlardan ve verilen kredilerden dar gelirli vatandaşların ne oranda yararlandıkları tartışmalıdır (Keleş, 2004, ss. 452-453). Bu anlamda, konut sunumuna ve piyasasına yönelik olarak reformist (piyasa dostu) politika araçlarının seçilmesi durumunda mevcut eşitsizliklerin giderilmesinin sağlanamayacağıın altını çizmek yerinde olacaktır.

Öte yandan, 1995 yılında uygulamaya konulan, bireysel kredi kullanımının önünü önemli ölçüde açarak enflasyonu körükleyeceği düşünülen Toplu Konut Tasarruf Sistemi'nin (Keleş, 1997, s. 365) bireylere sunduğu kaynaklar ve 1992, 1993 ve 1995 yıllarında Toplu Konut İdaresi üzerinden önceki dü-

zenlemeler esnetilerek projelere sağlanan krediler, 1995 ile 1999 yılları arasında 185.379 konut biriminin bitirilmesini sağlasa da (Keleş, 2004, s. 542), ekonomik istikrarın sağlanamamasından ötürü temel bir ihtiyaç olan konuta erişimi toplumun bütününe yayamamıştır. Günümüzde de deneyimlendiği üzere, ekonomiye güvenin azaldığı¹⁴ dönemlerde faizlerin düşük tutulup kredi musluklarının gevşetilmesi yoluyla konut edinimini sağlamaya yönelik hamleler başkaca önlemler ve düzenlemeler yapılmadığı müddetçe, fiyatları daha da arttırmaktan öteye gidemeyecektir.

Son 20 yılda Türkiye konut politikasına büyük oranda şekil veren Toplu Konut İdaresi'nin (TOKİ) de bu anlamda kısaca değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Konut sorununa çözüm arayışları çerçevesinde 1984 yılında Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı adı ile kurulan kurum, 2000'li yıllara kadar büyük oranda işlevsiz kalmış olmasına rağmen, sonrasında yetki ve görev alanının genişletilmesi sonucunda bir yandan projelerle inşaat sektörüne hareket kazandırırken, diğer yandan konut ve kentsel arsa piyasasında belirleyici bir konum kazanmıştır. Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü 2004 yılında kaldırılırken hak ve yükümlülükleri ile birlikte tüm taşınmaz mallarının da TOKİ'ye devrinin yanı sıra (Keleş, 2020, s. 448), kentsel dönüşüm projelerinde belediyeler ile TOKİ arasında yapılan işbirliği anlaşmaları büyük kentsel arazilerde gerçekleştirilecek projelerde TOKİ'yi söz sahibi yapmıştır. TOKİ günümüzde, hem yurt içinde, hem de yurt dışında projeler geliştiren, konut sektörüyle ilgili şirketler kurabilen ve finansman sağlayan, hem ihtiyaç sahiplerine yönelik sosyal projeler, hem de gelir getirici projeler yapan ve yaptıran, kentsel dönüşüm projelerinde ve afete uğrayan bölgelerde konut üreten ve üretilmesini sağlayan "devletin müteahhidi" haline gelmiştir.

TOKİ üzerinden rantın dağıtımını merkezileştirme çabaları farklı konut sunum yöntemlerini de baskılamakta ve görünmez hale getirmektedir. Örneğin, Geray'a göre, TOKİ "kooperatifleri dışlamakta, kooperatiflere yeterli ve

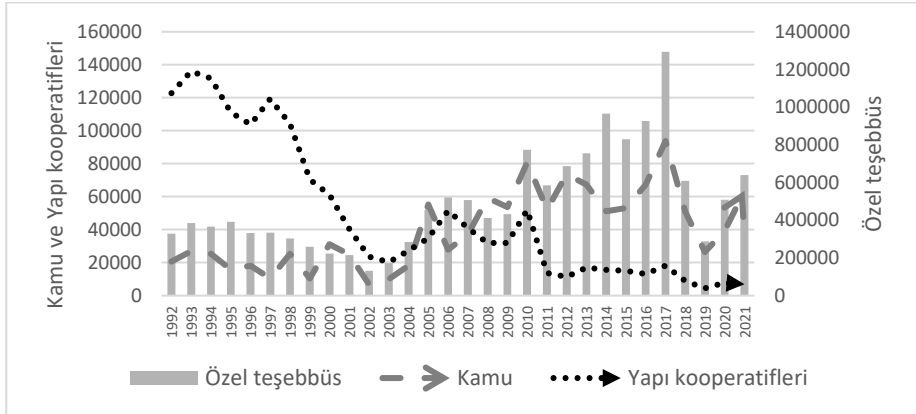
¹⁴ TÜİK verilerine göre 2012'den 2019'a kadar geçen süre zarfında yıllık ortalama tüketici güven endeksi en yüksek 93.8 (2013 yılı), en düşük ise 87.7 (2018 yılı) olarak gerçekleşirken, 2019 ile 2021 arasında 80 civarında ölçülmüştür. 2022'de ise ilk sekiz aylık ortalama 69.4 olarak kaydedilmiştir (Kaynak: TÜİK, 2022, Tüketici eğilim istatistikleri). Ek olarak, mevsimsellikten arındırılmış reel kesim güven endeksi de Ağustos 2022 itibarıyla son 2 yılın en düşük seviyesine gelmiştir (Kaynak: TCMB, 2022, Reel kesim güven endeksi).

Bir ülkenin ya da şirketin borçlanması sırasında temerrüde düşme ihtimalini ortaya koyan kredi risk primi (CDS-Credit Default Swap) verileri de Türkiye ekonomisine duyulan güvensizliği ortaya koymaktadır. Uluslararası değerlendirmelerde ve karşılaştırmalarda çoğunlukla kerteriz alınan beş yıllık CDS değeri Türkiye'nin ortalama olarak 2010'da 169.63 iken 2015'de 236.58, 2017'de 202.05, 2019'da 370.36, 2021'de 412.17 ve 2022'de ilk yedi ay itibarıyla 678.63 olmuştur (Türkiye CDS 5 yıllık USD, 2022).

elverişli koşullarda, yasanın amacına uygun biçimde kredi vermemekte, kendi yaptırmakta olduğu konutlar için çok büyük harcamalar yapmakta, devlet eliyle yap-sat'çılık yapmaktadır." (Aktaran Keleş, 2014, 348).

Konut sorununa bir çözüm olarak bahsi geçen kooperatiflerin toplam konut üretimindeki payı, 1980'lere değin %10'un altında kalırken, sonrasında önemli bir artış göstererek 1995 itibariyle %25'e kadar çıkmıştır (Keleş, 1997, s. 311). Faal olan konut kooperatifi sayısı, "1979 yılında 14.872 iken 1998 yılında 38.450'ye yükselmiştir". Toplu konut uygulamaları arasında başarılı sayılabilecek Ankara'daki Batıkent uygulamasının nüfusu 1995 yılı itibariyle 190.000'e ulaşırken, bir konut kooperatifler birliği olarak KENT-KOOP'a uluslararası düzeyde iki ödül kazandırmıştır (Keleş, 1997, s. 307). Fakat bu süreçteki ekonomik çalkantılardan konut kooperatifleri de nasibini almış ve 90'ların ortasından itibaren duraklama dönemine girilmiştir (Keleş, 2004, s. 427). Esas kırılma ise daha öncesinde, 1987 yılında, Toplu Konut Fonu'nun darboğaza girmesiyle gerçekleşmiştir (Geray, 1991, s. 430). Bunun başlıca sebebi kooperatiflere kredi veren Toplu Konut Fonu kaynaklarından genel bütçeye yapılan aktarmalarda aranabilir. Finansman yetersizliğine ek olarak üye sayısı gibi değişkenler de örgütlenme açısından farklılıklar yaratarak yapı kooperatifinin akıbetini belirleyebilmektedir (Berkman, 1995).

Nitekim, daire sayısına göre alınan yapı ruhsatlarının sahiplik üzerinden 1992 ile 2021 yılları aralığındaki dağılımına uzun erimli bakıldığında yapı kooperatiflerinin duraklamanın da ötesinde bir kan kaybına uğradığı görülecektir (Şekil 1).



Şekil 1. Yapı Sahipliğine Göre Yapı Ruhsatı Alınan Daire Sayıları (1992-2021)

(Kaynak: TÜİK, 2022, Yapı izin istatistikleri; Bu grafik yazar tarafından hazırlanmıştır)

Özellikle konut kooperatiflerinde paydaşların karşılaştıkları sorunlar da bu konut sunum yöntemine başvurulmasına ket vurmuştur. Buna yönelik olarak 90'ların ortasında bir denetim birliğinin oluşturulması için irade ortaya koyulmuş olmakla birlikte (Keleş, 1997, s. 313), herhangi bir sonuca erişilemediği görülmektedir (Keleş, 2020, ss. 459-460).

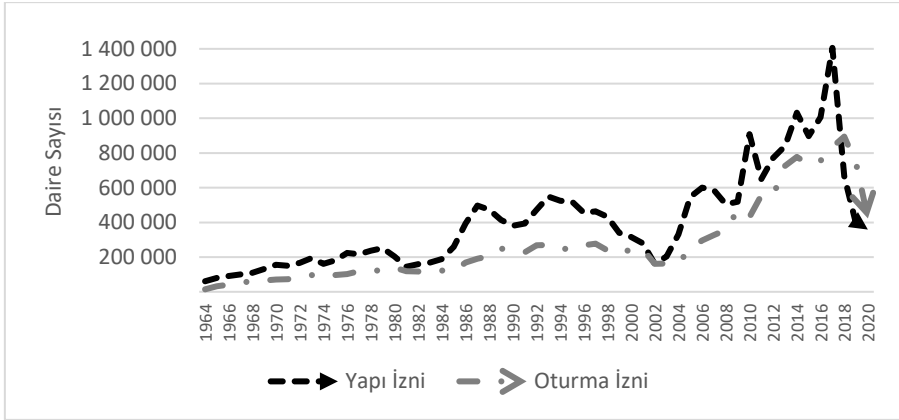
Ayrıca, konut alanında özel teşebbüslerin karlarını arttırma çabası karşısında barınma sorununun aşılmasına yönelik daha toplumcu ve dayanışmacı bir seçenek olarak ortaya çıkan konut kooperatifleri, bütün toplumsal sınıfları kapsayıcı düzeye erişememiştir. Düzenli geliri olan orta ve orta alt sınıfların çoğunlukla paydaşı haline geldiği kooperatiflerde, barınma sorununu daha yakıcı bir şekilde yaşayan alt gelir grubu üyeleri kısıtlı yer alabilmişlerdir (Osman, 1995, s. 194).

Toplu konut uygulamalarının ve konut kooperatifliğinin yukarıda vurgulanan nedenlerden ötürü bu süreçte yetersiz kalması, 1980'lerde kaldığı düşünülen gecekonduların, ekonomik dar boğazın da etkisiyle hem konut sorununa kentsel rantların yeniden dağıtım yoluyla çözüm aramak hem de devlete kaynak yaratmak amacıyla tekrar gündeme gelmiştir. Fakat, 1990'ların ikinci yarısında Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi arasındaki koalisyon sırasında gecekonduların sahiplerine satılmasına olanak sağlayacak "Kentsel Yenileme ve Gelişme Bölgeleri Teşkiline Dair" yasa tasarısı meslek örgütlerinin, sivil toplum kuruluşlarının ve üniversitelerin tepkileri üzerine geri çekilmiştir (Keleş, 2004, s. 598).

Dar gelirlielerin gücünün yetebileceği konut sunumunda çaresiz kaldığının bir diğer göstergesi de gecekondular sayılarındaki artıştır. 1980 yılında 1.150.000 olan Türkiye'deki gecekondular sayısı, 1990 yılında 1.750.000, 1995 yılında 2.000.000 ve 2002 yılında 2.200.000 olmuştur (Keleş, 2004, s. 561). Öte yandan 2000 yılından sonra bina sayımı yapılmadığı için gecekondular sayıları ile ilgili kestirimler dışında kesin bir sayı vermek mümkün görünmemektedir. Fakat iki önemli düzenleme ile gecekondular sayılarının 2000'lerde artış göstermediği ve hatta giderek azaldığı rahatlıkla söylenebilir. Bunlardan ilki 2004 yılında yürürlüğe giren 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu 184. Maddesi çerçevesinde "kaçak yapı" (ruhsat alınmadan ya da ruhsata aykırı bina) yapanlara bir yıldan beş yıla kadar hapis cezası verilecek olmasıdır. İkincisi ise kentsel dönüşüm ana başlığı altında toparlanabilecek yasal ve yönetsel müdahalelerdir. 2004 yılında Kuzey Ankara Girişi Kentsel Dönüşüm Projesi Kanunu ile başlayıp, 2005 tarihli 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 73. Maddesi ile ülke yüzeyine yayılan kentsel dönüşüm projeleri, 2012 yılında çıkarılan 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun ile neredeyse önüne geçilemez bir hal

almıştır. Bu süreçte, çöktüğü ve suçun mekanı haline geldiği iddiasıyla gecekondu mahalleleri yerlerini, maliyetlerin karşılanabilmesi için yüksek katlı binalardan oluşan konut alanlarına bırakmıştır. Böylece bir dönem kitlelerin barınma ihtiyacını kendi imkanları ile çözmeye girişmeleri sonucunda ortaya çıkan gecekondu, piyasa ve meşru şiddet tekeli elinde bulunduran kamu otoritesi karşısında ayakta kalamamıştır. Yerlerine yapılan konutların ise sosyokültürel, ekonomik ve mekânsal açılardan başta eski gecekondu olmaları üzere sakinleri ne kadar tatmin ettikleri tartışmalıdır (Bkz. Poyraz, 2022).

2000 öncesinde ve sonrasında daire sayısını esas alan yapı izni ve oturma izni verilerine bakıldığında, inşaat sektörünün ekonomik bunalımlar karşısındaki duyarlılığına olan hassasiyetinden ötürü dalgalı bir seyir karşımıza çıksa da, 2000 sonrasında yapı izni ve oturma izni verilerinde kayda değer bir yükseliş olduğu görülmektedir (Şekil 2).



Şekil 2. 1964 ile 2020 Yılları Arasındaki Yapı ve Oturma İzni Alınan Dairelerin Sayısı (Kaynak: TÜİK, 2022, Yapı izni istatistikleri; Bu grafik yazar tarafından hazırlanmıştır)

Bu yükseliş nüfus artış oranı ile karşılaştırılırsa oturduğu konutta ev sahibi olanların oranında arz-talep dengesinden ötürü (diğer değişkenler sabit tutulursa) artış olması beklenir. Fakat değişim değerinin kullanım değerini iyiden iyiye ikincileştirmesi sonucunda bir yatırım aracına dönüşen konutta kiracılık, ekonomik gücün yetmediği durumlarda birçok insan için en başta gelen seçenek olmayı sürdürmektedir. İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentlerde oran daha yüksek olmakla birlikte, 1990 yılında Türkiye'nin her yanında her 100 aileden yaklaşık 30'u kiracıdır (Keleş, 1997, s. 303). Konut Müsteşarlığı'nın 2000 yılındaki bina sayımı verilerine dayanarak yaptığı "2000-2010 Türkiye Konut İhtiyacı Araştırması"nda ise kiracıların oranını %31.65 olarak ortaya konmuştur (Türkiye'nin 3'te Biri Kiracı, 2003). 2000'li yılların

yaklaşık ilk 10 yılında görülen kiracı oranındaki azalış da, son yıllarda ekonomik istikrarsızlığa eşlik eden enflasyonist ortam neticesinde tekrar 30 yıllık ortalamalara doğru yakınsamaktadır (Şekil 3).

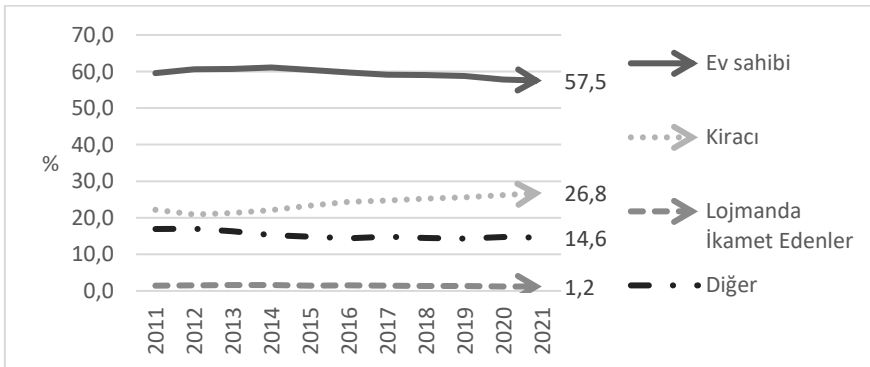
Öte yandan fiyatların günümüzde olduğu gibi hızlı bir şekilde arttığı ortamlarda kiracı ile ev sahibi arasındaki ilişkiler de zarar görmektedir. Kira gelirlerinin enflasyon karşısında ezilmesini istemeyen ev sahipleri, ekonomik belirsizliği sözleşmenin başlayacağı tarihte kira ücretlerine yansıtma ya da kira dönemi içerisinde kira bedelini arttırma arayışı içerisine girmekte, bu da hem büyük mağduriyetleri hem de konut piyasasındaki fiyatların yükselmesini beraberinde getirmektedir.

Günümüzde ev sahibi ile kiracı arasındaki maddi yükümlülükleri düzenlemeye yönelik olarak yapılan hamlelerin ilk örneğine halkın yine yüksek enflasyon karşısında ayakta kalmaya çalıştığı 90'lı yılların ortalarında rastlanılmaktadır.

“Konut kiralari konusunda, Anayasa Mahkemesi ve Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kararlarının dışında, 1990'lı yıllara değin, ciddi bir yasal düzenlemeye rastlanmaz. Çözüm genellikle yargı kararlarına bırakılmıştır. Nisan 1994'ten itibaren, kira davalarında, toptan eşya fiyat endeksindeki artışın kira parasına yansıtılabilecek bölümü % 64 ile sınırlandırılmıştır.” (Keleş, 2004, s. 489)

Bu gibi düzenlemeler yüksek enflasyonun kalıcı hale geldiği ve/veya resmi rakamlara toplumun güven duymadığı ortamlarda bireyler arasında çatışmaya ve kayıt dışı uygulamalara yol açabilmektedir.

Kiracılara ek olarak lojmanda ve bir şekilde ücret ödemedi kendilerine ait olmayan konutlarda oturanlar da düşünüldüğünde, toplumun %40'ından fazlasının “konut güvencesizliği” (precarious housing) çektiği söylenebilir.



Şekil 3. 2011 ile 2021 Yılları Arasındaki Oturlan Konutun Mülkiyet Durumundaki Değişim

(Kaynak: TÜİK, 2022, Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2011-2021; Bu grafik yazar tarafından hazırlanmıştır)

Bu bağlamda, yeri gelmişken belirtmelidir ki, konuta erişim sorununu kamu görevi yürütenler açısından belirli bir süreyle de olsa ortadan kaldıran devletin lojman sunma politikasının günümüzde neredeyse bir seçenek olmaktan çıkışı da 1990'lı yıllara dayanmaktadır. 1982'de 150.000 iken 1995'te 300.000 olan kurum konutlarının (lojmanların) "kimi ayrık durumlar dışında satılıp özelleştirilmesine ilişkin bir yasa, 1990'lı yılların ortasında Cumhurbaşkanlığına veto edilmiştir" (Keleş, 2004, ss. 479-480). Benzer bir girişimin 1996 yılında hayata geçmesi ise Anayasa Mahkemesine takılmıştır. Bakanlar Kurulu'na kamu konutu, sosyal tesis ve bir kamu hizmeti için gerekli olmayan taşınmaz malların tahsislerinin kaldırılması ve satılmaları için yetki veren 1996 tarihli 4182 sayılı Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Taşınmaz Mallarının Satışı Hakkında Kanun Anayasa Mahkemesi'nin 2. maddesini iptal etmesi nedeniyle yürürlüğe girememiştir (Keleş, 2004, ss. 633-634). Bu engellemelere rağmen, sonraki yıllarda yapılan özelleştirmeler ve dönüşüm projeleri dolayısıyla geriye konut niteliği taşıyan kaç taşınmazın kaldığı bilgisi kamuya açık olmakla birlikte, bu konutların bütün arz içerisinde oldukça küçük bir yer kapladığı verilerden izlenebilmektedir.

Konut sorununa yönelik olarak 90'larda gerçekleştirilen yasal ve yönetsel düzlemdeki müdahalelere ve başvuru konut sunum modellerine yönelik son bir değerlendirme ile birkaç noktanın altının çizilmesi gerekmektedir. Barınma sorununa karşı etkili olabilecek, toplumcu politikaların kararlı bir şekilde yürütülmemesi, emeğin yeniden üretilebilmesi için olduğu kadar bireysel yatırımların korunmasına ve çoğaltılmasına yönelik olarak da konut istemi yaratmaktadır. Yıllık konut gereksinmesi *Kentleşme Politikası*'nın 1993 tarihli baskısında 300.000, 1997 tarihli baskısında 400.000 ve 2004 tarihli baskısında ise 450.000 olarak belirtilmiştir. Konut yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içerisindeki payı ise 1990'da % 22.9 iken 2000'de % 31.1'e yükselmiş olsa da, 1995 yılında % 37.3 olduğu göz önünde bulundurulduğunda bir gerilmenin başladığı öne sürülebilir (Keleş, 2004, s. 475). Nitekim 2007 yılında bu değer % 14.6'ya kadar düşmüştür (Keleş, 2015, s. 451). Fakat, bu durum konut yatırımlarının azalmasından çok diğer sabit yatırımlardaki muazzam artışlardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla son 20 yıl içerisinde imara açılan yeni kentsel (zaman zaman da kırsal) topraklar, konut piyasasında sivrilen büyük çaplı inşaat şirketleri, kentsel dönüşüm projeleri, devamlı reklamları iletişim kanallarında yer alan "prestijli", "mega" konut projeleri, inşaat yapı ve oturma izinlerinde görülen çarpıcı artış konut alanında ya-

tırım açığı olmadığını ortaya koyar niteliktedir. Daha da somut olarak yaşadığınız kentte yapacağınız yarım günlük bir gezinti bu duruma vakıf olmanızı sağlayacaktır.

Rakamlar da bu savı destekler niteliktedir. 2021 yılının Eylül ayı itibariyle “Ulusal Adres Veri Tabanı” verileri Türkiye’de toplam konut sayısının 40,2 milyona ulaştığını göstermektedir (*TOKİ’den 50 bin Sosyal Konut Hedefi*, 2021). TÜİK verilerine göre 2021 yılı Türkiye nüfusunun 84 milyon 680 bin 273 kişi ve ortalama hanehalkı büyüklüğünün 3,23 olduğu düşünüldüğünde yaklaşık 26,5 milyon konuta ihtiyaç duyulduğu ve dolayısıyla, kabaca 14 milyon konutun “temel ihtiyaç” olarak nitelenemeyecek şekilde fazla olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki verilerin ışığında, buradaki sorunun, günümüz tarihsel ve toplumsal bağlamında konutun bir meta ve yatırım aracı haline geldiği söylenebilir. Tüketici tercihleri arzu nesnelere yaratılarak şirketlerin daha fazla kar edebileceği yönde şekillendirilmeye çalışılırken, orta-üst ve üst sınıfın konuta istemi artmakta, çoğunluğunu dar gelirli emekçilerin oluşturduğu grup ise konuta erişim sıkıntısı çekmektedir. Bu anlamda, konut ya da yatırım açısından çok toplumsal adalet açısından bahsetmek daha yerinde olacaktır.

Çevre ve Doğal Afetler

1970’li yıllarda Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT) araştırmacıları tarafından yayınlanan “Büyümenin Sınırları” adlı eser dünyanın ve insanlığın geleceği açısından önemli uyarılarda bulunarak kısa erimde ekosistemin başta insanlık için yaşanabilir kalması için büyümenin sifıra indirilmesi gerektiğini belirtmiştir (Keleş, 2013, s. 120). Bu çıkış doğanın korunmasına ve kendisini yeniden üretebilmesine yönelik önlemlerin alınması için yükseltelen ilk ses olmasa da, dünyada önde gelen bir bilgi topluluğunun (epistemic community) altına imza atması, hem kamuoyunda yankı uyandırmış, hem de farklı beklentileri gündeme getirmiştir.

Neoliberal yeniden yapılanma dönemi özellikle gelişmekte olan ülkelerde büyük ölçüde çevre yıkımına da yol açmıştır. Türkiye’de de özellikle 1980’li yıllardan başlayarak yaşanabilir bir çevreye yönelik düzenlemelerin yapıldığı gözlemlenmektedir. 1984 yılında Çevre Genel Müdürlüğü’ne çevrilen Çevre Müsteşarlığı ilk etapta 1989 yılında yeniden Müsteşarlık haline getirilmiş; sonrasında da 1991 yılında da Çevre Bakanlığı kurulmuştur (Keleş, 1993, s. 469). Muhtemeldir ki daha bütüncül bir yaklaşım sergilenmesi amacıyla Bakanlığın adına 2000’li yıllarda ilk önce “Orman” sonra “Şehircilik”, son olarak da, şehirciliğin yanı sıra “İklim Değişikliği” eklenmiştir. Üze-

rinde durulması gereken yeni temalar ortaya çıktıkça Bakanlığın adının değişip değişmeyeceği konusunda ise şimdiden bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.

Örgütlenmede yaşanan bu değişime koşut yasalarda da güncellemeler gerçekleştirilmiştir. 1983 yılında kabul edilen 2872 sayılı Çevre Kanunu'nda amaçlar ayrıntılı bir şekilde ortaya koyulurken, 2006 yılında yapılan değişiklik ile Kanun'un amacı "bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamak" olarak değiştirilmiştir. Böylece, çevreye ilişkin farklı müdahale alanları ve bunlara yönelik eylemler "sürdürülebilirlik" içerisinde eritilmiştir. Çevre Kanunu'nun aldığı bu son halin şu ilkeler üzerine inşa edildiği söylenebilir: yönetim temelli tabana yayılan görev ve sorumluluk bilincinin geliştirilmesi, bu doğrultuda farklı eğitim yöntemlerinin denenmesi, bilgi edinme ve başvuru hakkı ile saydam yönetim anlayışı, elverişli katılım kanallarının yaratılması, sürdürülebilir kalkınma, piyasaya dayalı mekanizmalar, önlem alma, buna rağmen bir kirlenme ya da bozulma oluşursa kusur koşulu aranmaksızın zararın sorumlulardan alınarak karşılanması (Keleş, Hamamcı ve Çoban, 2012, ss. 535-538).

Çevre yıkımının geri döndürülemez bir noktaya gidiyor olması iktisadi zorunluluklar, küresel güç dengeleri ve iş bölümü göz önünde bulundurulduğunda, ulusları önemli tercihler yapmak zorunda bırakmaktadır. Fakat verilen zararın doğası gereği akışkanlığı dolayısıyla bu tercihlerin bütün devletlerin ortak iradesi ile yapılması gerekmektedir. 1980 sonrasında, özellikle 1990'lar da¹⁵ bu bağlamda önceliklerin yer aldığı uluslararası metinlerin yoğunlaştığı yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır.

1992 yılında Rio de Janeiro'da yapılan Dünya Çevre ve Kalkınma Konferansı sonucunda iklim, biyolojik çeşitlilik, çevre, yerel demokrasi gibi alanlarda karşılaşılan sorunlara yönelik olarak hazırlanan referans belgeler (Keleş, 1997, s. 453), ilerleyen süreçte çevre hakkı, kent(li) hakkı, konut hakkı gibi kavramların gündeme gelmesinde ve tartışılmasında önemli rol oynamıştır. Yine 1992 yılında, her ne kadar Türkiye'deki yerel yönetimler, Şart'ın tarafı haline gelmekte pek de istekli görünmeseler de, Avrupa Konseyi tarafından

¹⁵ 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması bu açıdan önemlidir. Soğuk Savaş'ın bitişi sonrasında "tek kutuplu dünya düzeni", küreselleşme kisvesiyle sermaye birikimini ve hareketliliğini devamlı kılmayı hedeflemiştir. Bu süreçte emek-sermaye çatışmasının ve çelişkisinin yanı sıra kapitalizmin krizlerinin ve her alanda yarattığı tahribatın merkeze alınmadığı tartışmalara ve bunlar sonucunda üretilen belgelere şüpheyle bakılması gerektiği düşünülmektedir.

ortaya koyulan “Avrupa Kentsel Şartı”nda kentli haklarının belirlenmesine yönelik önemli adımlar atılmıştır (Keleş, 2004, s. 693). 1996 yılında İstanbul’da düzenlenen İnsan Yerleşimleri Konferansı’nun ikincisinde (Habitat II), “herkes için yeterli konut” ana temalardan birisi olsa da (Keleş, 1997, s. 285), konut sorununun çözümüne yönelik somut adımlar dünyanın hemen hemen hiçbir yerinde neoliberal dönüşüm sürecinde atılamazken, bu Konferans ile birlikte çevre ile piyasa arasındaki sorunlu ilişkiyi, bir “sihirli değnek” misali çözebileceği düşünülen ve yukarıda görüldüğü üzere Çevre Kanunu’nun son haline de damgasını vuran “sürdürülebilirlik” kavramı, bütün dünyada olduğu gibi Türkçe yazında¹⁶ ve politika metinlerinde kendisine önemli bir yer edinmiştir.

Toplumsal ve tarihsel bağlamdan kopuk, maddi gerçeklik ile örtüşmeyen kavram ve kavram setleri ile tasarlanan politikaların dertlere deva olmaktan çok, çelişkileri ve çatışmaları perdeleyici roller oynadıkları söylenebilir. Boş bir gösteren olarak sürdürülebilirlik günümüzde yerini “yeşil büyümeye” (green-growth) (bkz. Bowen ve Hepburn, 2014) bırakmaktadır. Bunun karşısında da çevre yıkımının durdurulması ve insan kaynaklı afetlerin önüne geçilebilmesi için “küçülme” (de-growth) (Hickel, 2021; Kallis, 2011) politikalarının ivedi uygulanması gerektiğini düşünenler yer almaktadır. Birçok alanda olduğu gibi, reformistler ile radikaller arasındaki fikir mücadelesi bu konuda da hararetli bir şekilde devam ederken, mevcut üretim ve tüketim modellerini temelden sorgulayan somut mücadeleler yürütülmediği takdirde insanlık ve dünya için çok geç kalınacağı düşünülmektedir.

Benzer şekilde önleyici adımların atılması gereken, ekolojik yıkım ile doğrudan ilişkili bir diğer alan da doğal afetlerdir (Bkz. Van Aalst, 2006). İklim değişikliğinin en önemli göstergeleri olarak ortaya konan ani hava değişiklikleri, kuraklık, su baskınları, hortumlar vb. doğal afetlerin artışı kentleşme dinamiklerini kökten değiştirme potansiyeline sahip iken bugüne kadar bu dinamikleri değiştirmiş olması beklenen depremler konusunda da hala yeterli önlemlerin alın(a)madığı söylenebilir.

¹⁶ Bilimsel çalışmaların yer aldığı Google Akademik internet sitesinde 27.08.2022 tarihi itibarıyla “sürdürülebilirlik” anahtar kelimesiyle yapılan arama neticesinde 37.100 çalışma bulunurken, bu sayı “kentleşme” için 46.400, “çevre politikası” için ise 3.820’dir.

Açıktır ki, bilginin üretilmesi ve toplumsallaşması, hegemonya ve karşı hegemonya inşa süreçlerine de işaret etmektedir. Bu çerçevede kavramın verili mi, yoksa eleştirel olarak mı ele alındığı detaylı nitel bir analiz gerektirse de, yazında bu denli yer edinmiş olması yukarıda yapılan tespiti destekler niteliktedir.

Bu anlamda, Türkiye kentleşmesi için bir dönüm noktası olması beklenen olaylardan bir tanesi 90'ların sonunda yaşanan Marmara Depremi'dir. Bu büyük afet yapılı çevre için olduğu kadar, toplum belleği açısından da yıkıcı olmuştur. Doğal afetler kadar kentleşmede yaşanan çarpıklıkların da yaşanan felaketlerde önemli bir payının olduğu bir kez daha ortaya çıkmıştır. Bu duruma yönelik olarak 1999 sonrası yasal ve yönetsel çerçevede deprem sigortasının zorunlu hale getirilmesi, yapı denetim süreçlerinin sıkılaştırılması, mesleki niteliğin ve yeterliliğin artırılması (Keleş, 2004, s. 649) gibi birçok alanda adım atılmış olsa da¹⁷, bunların ne denli sıkı bir biçimde izlendiği yönetime ve piyasaya olan güvenin kurulamadığı durumlarda ancak bir sonraki afet sırasında sınanabilmektedir. Bu anlamda Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) verilerine göre 2011 yılında Van'da yaşanan depremde 644, 2020 yılında İzmir'de yaşanan depremde ise 117 vatandaşın hayatını kaybetmiş olması ülkenin yapı sto- kunda hala büyük sorunların olduğunu ortaya koymaktadır.

Öte yandan, 2011 yılında Van'da gerçekleşen deprem, afetlere karşı dayanıklı olmayan yapıların dönüştürülmesi açısından toplumun gözünde önemli bir meşruiyet zemini oluşturmuştur. Bu çerçevede 2012 yılında yürürlüğe giren 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun kentsel dönüşümü yasal anlamda durdurulamaz hale getirecek "kanunlar üstü bir düzenleme" olarak kurgulansa da, Anayasa Mahkemesi kanunda yer alan bazı maddeleri iptal ederek bu durumun önüne geçmiştir (bkz. Anayasa Mahkemesi'nin 18/10/2012 tarihli ve E.: 2010/82, K.:2012/159 sayılı Kararı). Yine de kanun ile kamu otoritesine verilen yetkiler büyük oranda arttırılmıştır. Bu durum afet riskinin giderilmesi amacıyla, dönüşüm süreçlerinde yönetimin karşılaştığı yasal ve yönetsel "pürüzleri" ortadan kaldırmaya yönelik önemli bir girişim olarak da değerlendirilebilir (Poyraz, 2015). Ayrıca rantın yüksek olduğu ya da imar hakları arttırılarak rantın yükseltilebileceği kentsel bölgeler için dönüşümün bina/parsel ölçeğinde gerçekleştirilebilir hale gelmesi sürecin başlaması için bir itici güç yaratırken, bu durumda olmayan konutlar kendi yazgılarına terk edilmiştir. Tikel müdahalelerin bu şekilde önünün açılması, kentsel üstyapıya ve altyapıya getirdiği yüklerle özellikle "kapsamlı planlama" penceresinden bakıldığında kaçınılmaz olarak sorunlar doğurmuştur (Berkmen ve Turgut, 2019, s. 165) ve doğuracaktır.

¹⁷ Bu bağlamda, *Kentleşme Politikası* kitabının 2002 tarihli baskısına "Doğal Yıkım Olayları ve Türkiye" başlıklı bir bölüm eklenmiştir.

1999’da yaşanan acı deneyim, afet öncesi alınması gereken önlemler kadar sonrasındaki müdahalenin de ne denli önemli olduğunu tekrar ortaya koymuştur. Bu çerçevede Marmara Depremi’nin üzerinden geçen 10 yılın sonunda da olsa, kurumlar arasındaki eşgüdümün sağlanması ve yetki ve sorumluk karmaşası yaratmamak adına Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı’nın (AFAD) kurulması olumlu bir adım olarak addedilebilir.

Sonuç Yerine

İçinde bulunduğumuz ekonomik bunalım nedeniyle son zamanlarda sıkça dillendirilen “90’lara geri döndük” serzenişinde imlenen zaman diliminin, günümüz kentleşmesinin anlaşılması açısından da bir karşılığının olup olmadığı merak uyandırmaktadır. Bu çalışmayla esas itibarıyla, 2000’li yıllara altlık oluşturan 90’lar kentleşmesinde devamlılık ya da kırılma gösteren eğilimlerin nesnel bir temelde çözümlenmesi amaçlanmıştır. Olgular ve olaylar bu yolda önemli bir göstergedir. Bir başka deyişle, bu yazı 90’lardaki kentleşme alanındaki değişim ve dönüşümü inceleme nesnesi olarak kabul etmektedir. Bu minvalde hem farklı ölçeklerde cereyan eden kentleşme süreçlerini, hem de bunlara eşlik eden yasal ve yönetsel boyutlardaki değişiklikleri, sürekli olarak güncellenen, yazında temel kaynak hale gelmiş bir eser olan Ruşen Keleş’in *Kentleşme Politikası* üzerinden okumak oldukça anlamlı görünmektedir. Fakat, belirtilmelidir ki bu çalışma ne 90’lar kentleşmesini bütün boyutlarıyla ne de 90’larda Ruşen Keleş tarafından yazılmış *Kentleşme Politikası* kitaplarını tüm baskılarıyla analiz edebildiği iddiasındadır.

Bu doğrultuda kitabın baskıları arasında yapılan güncellemeler, kısa da olsa 90’lar öncesi ve sonrasında yaşanan süreçlere yönelik tartışmalar yürütülerek ele alınırken, yazarın konumlanışı verili olarak alınmamıştır. Planlama ve yerel yönetimler, kalkınma, konut, çevre ve doğal afetler olmak üzere dört başlık altında toplanarak incelenen dönüşüm süreci yeri geldikçe ve mümkün oldukça zamansal ve mekânsal ilişkiler kurularak aktarılmaya çalışılmıştır. Böylece *ZamanMekan*¹⁸ üzerinden olgular ve kavramlar tarihsel ve toplumsal bağlamlarına oturtulmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede bakıldığında, 80’lerdeki ve 2000 sonrasındaki planlama, konut, çevre, tarım, kalkınma, yerel yönetimler gibi alanlardaki müdahalelerin bu makalede ortaya koyulmaya çalışılan 90’lardaki benzerleriyle niceliksel olarak olmasa da niteliksel olarak önemli ölçüde benzeşse de temelde üç fark-

¹⁸ Vurguya yönelik olarak 3 numaralı dipnota bakılabilir.

tan bahsedilebilir. Bunlardan ilki kamu kurumlarının iktidar kompozisyonundan da ötürü bu dönüşüme yeteri kadar hızlı ayak uyduramayıp önceki (80 öncesi) dönemden gelen yatırımlarıyla hareket etmesidir. Yukarıda bahsi geçen, Anayasa Mahkemesi tarafından önüne geçilmiş birçok uygulama buna örnek oluşturmaktadır. İkincisi ise toplumsal muhalefetin 80 darbesine rağmen 2000 sonrası ile karşılaştırıldığında daha etkin ve siyasi otoritenin de buna daha duyarlı olmasıdır. Bu nedenlerden ötürü kentleşme alanındaki sorunlara yönelik bir çözüm arayışından bahsedilebilir, fakat bunlar piyasa mekanizması içerisinde popülist ve palyatifdir. Üçüncü ve belki de en önemli olanı da ülkenin 90'larda, 80 sonrasında serbest piyasa kurallarını (ya da kuralsızlığını) henüz yeteri kadar tanımaması ve içselleştirmemesi dolayısıyla 2000'lerde büyük oranda "sıcak para" ve özelleştirmeler vasıtasıyla erişilen sermaye birikimini sağlayamamış olmasıdır. Günümüzde de cari işlemler açığı ve yabancı yatırımlara olan ihtiyaç göz önünde bulundurulduğunda, sermaye yeterliliğinden bahsetmek mümkün değildir. Öte yandan, 2000'li yıllarda gerçekleştirilen kurumsal yeniden yapılandırmaların ve öncelik verilen büyük ölçekli altyapı ve üstyapı projelerinin üretim açısından kısır (katma değeri düşük) olsa da sermaye dolaşımı ve birikimi açısından önemli rol oynadığı not edilmelidir.

Kuşkusuz, sınırlılıklardan da ötürü 1990 ve 2000 yılları arasına sıkıştırılan bu mütevazı girişimin daha bütünlüklü bir çalışma haline gelebilmesi için neoliberal budamanın ve aşılamanın yapıldığı 1980 ile 1990 arasındaki zaman diliminin yanı sıra neoliberal biçimlenmenin devamı niteliğinde "sıcak paranın gölgesinde kalfalık dönemi olarak 2000'lerin" ve "kerameti kendinden menkul ustalık dönemi olarak 2010'ların" ayrıntılı bir incelemesinin yapılması elzemdir. Bu çalışmanın odağı olan dönemi aşması dolayısıyla yer verilmemekle birlikte *Kentleşme Politikası'nın* 2000 sonrası baskılarında yer alan kentsel dönüşüm, kent planlama sürecinde yeni uygulamalar, bölge kalkınma ajansları, hayvanların ve çevrenin korunmasına yönelik olarak atılan adımlar, kentli hakları, ulusal deprem stratejisi, toprak koruma ve arazi kullanma düzenlemeleri, organize sanayi bölgeleri ve endüstri bölgeleri için hazırlanan planlar, büyükşehirlerle ve afet riskli alanlara yönelik düzenlemeler ve daha birçok yasal ve yönetsel müdahale ve bunlara yönelik değerlendirmeler bu büyük resmi görmek isteyen herkesin ilgisine sunulmuştur.



Extended Abstract

Urbanization of Turkey in the 90's: Looking at an In-between Era through Ruşen Keleş's "Urban Politics"

*

Ufuk Poyraz

ORCID: 0000-0001-7373-1363

With the rupture in 1980, implementing "neoliberal" (although it is controversial how liberal it is) policies led to a great transformation in Turkish cities. The interventions in the nation-state building process throughout the Republic's first years and the migrations from the rural to the urban areas afterwards are the phenomena that left their mark on the urbanization of Turkey. Although they are distant and contradictory in terms of spatial practices and forms, there is a reconciliation between these two layers. However, after the 1980 coup, a distinct period called neoliberal changed this picture by prioritizing capital accumulation and individualization in the production of the built environment, as in many other fields of social life.

A common denominator among the people has become getting a substantial share as much as possible of the distribution of the urban rent. While this motivation that formatted the individual positioning in the land rent "game" in cities boosted the activities in the construction sector, the neoliberal agenda stood out as an eclectic policy bundle that strives to exist by destroying previously built environment layers and even the legacies when deemed necessary.

Assuming neoliberalism as a monolithic social process makes it an "empty signifier". It is problematic, therefore, to explain the urban questions in today's Turkish cities regardless of the dynamics, practices, processes and transformations embedded in time and space. Taking neoliberalism or any other conceptualization as given exhibits ambiguity. In other words, bringing the concepts and phenomenon

to the fore without unfolding the struggles, contradictions and conflicts accompanying dominant historical and social processes and forces hampers efforts to grasp the knowledge of reality.

In this regard, the prospects for overcoming the possible pitfalls concerning distorted reality in knowledge production lie in the quest for the material conditions of society. However, it is not expected that the material and historical conditions give themselves away at first sight due to ideological illusions and individual/group interests, either latent or evident in the current social setting. In addition to adopting appropriate epistemological and methodological positions, tracing change and transformation in the social formations and drawing attention to continuity and ruptures have the potential to make this demanding journey more elucidatory.

Consequently, the necessary guidance for carrying out the research is provided by an outstanding source that has become a cornerstone in the field. The book addressed is Prof. Dr Ruşen Keleş's magnum opus, *Kentleşme Politikası* (Urban Politics), which has been reprinted eighteen times until now. Since 1984, in addition to the theoretical discussions, the book has covered the changes in the legal and administrative framework in the field of urbanization with a critical perspective in every updated edition. By putting in the relevant context, dealing with the present while taking the past into consideration is the hallmark of every edition. In this study, the transformations that took place in urbanization in Turkey are traced through the content analysis of the editions of the book in the 90s and early 2000s. On the other hand, it should be underlined that the views in the piece are not taken as given, and it is aimed to enrich the discussion by providing contributions from various sources. Moreover, the legal and administrative changes, which are rooted in the 80s but made in the 90s, are elaborated in reference to the colossal transformation that took place in the 2000s in Turkish cities.

In this sense, several themes are underlined to reveal profound shifts and dynamics from the 80s to the 2000s in this period, namely, planning, local governments, development, housing, environment and natural disasters. It is an undeniable truth that both the processes, dynamics and moments in the field of urbanization and the content of the book cannot be narrowed down under these headings. However, these are the themes in which the majority of interventions took place regarding urbanization during the period. In addition, the initiatives in these areas are not only outnumbered but also the most striking and controversial ones are also taken under these very same topics according to the content analysis.

Although a new phase of advanced capitalism that corresponds to a dominant ideology on a global scale at work is apparent beginning from the 1980s in the cities

of Turkey, the 90s, which is rarely touched upon as a crucial period of neoliberal urbanization in contemporary studies, have distinct features when the steps taken and struggles are scrutinized. In this framework, compared to the post-2000 period, three main differences have to be noted regarding the 90s as a neoliberal transition period in which the foundations of the seemingly monolithic coalition in the 2000s were laid meanwhile contradictions and conflicts have been rising. The first one is that the public institutions could not keep pace with the intended neoliberal transformation due to the power formation. Although the 1980 coup d'état dispersed the opposition, the fragmented social power structure prevented the implementation of changes and interventions to a certain extent, unlike in the 2000s. Therefore, the institutions and actors were inclined to take attitudes and positions depending on their dispositions rooted in the previous (pre-80) period. The second one, which is directly related to the first one, is that compared to the post-2000 period, albeit in a supply-side economy, the political authority is more sensitive to the demands of the people. Accordingly, several attempts were made to address the urban problems though they are populist, palliative and considered within the market rules. The third and probably the most significant one is falling short of capital accumulation to follow neoliberal policies, make investments and carry out large-scale projects.

To sum up, considering the limitations of the study, it is aimed to make discussion about the 90s as a period of neoliberal urbanization that is not emphasized much in today's urbanization literature. The 90s, a critical episode of the post-coup rupture and the accompanying transformation, is also the predecessor of the neoliberal governmentality that crystallized in the 2000s by blending populism, conservatism and group individualism under the single-party governments' rules.

Kaynakça/References

- Balaban, O. (2011). İnşaat sektörü neyin lokomotifi? *Birikim*, 270, 19-26.
- Berkman, G. (1995) Türkiye'de konut kooperatiflerinin konut üretimine katkısı ve başarı ve başarısızlıklarının değerlendirilmesi. *Konut Araştırmaları Sempozyumu: Konut Araştırmaları Dizisi 1* içinde (ss. 147-180). T.C. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Konut Araştırmaları Merkezi.
- Berkmen, N. H. ve Turgut, S. (2019). Kentsel dönüşüm kısıcında "Bağdat Caddesi". *Megaron*, 14, 155-166.
- Bowen, A., & Hepburn, C. (2014). Green growth: an assessment. *Oxford Review of Economic Policy*, 30(3), 407-422.
- Cizre-Sakallıoğlu, U. & Yeldan, E. (2000). Politics, society and financial liberalization: Turkey in the 1990s. *Development and Change*, 31(2), 481-508.
- Ersoy, M. (2011). Yerelden ulusala merkezileşerek ayrılaşan planlama anlayışı. SBF Yerel Yönetimler Sempozyumu. Ankara. 20 Ağustos 2022 tarihinde

- <http://www.melihersoy.com/wp-content/uploads/2012/09/Yerelden-Ulusala-Merkezileserek-Aynilasan-Planlama-Anlayisi-SBF-Yerel-Yonetimler-Kurultayinda-Sunulan-Bildiri2011.pdf> adresinden erişildi.
- Ersoy, M. (1989). Tarihsel perspektif içinde türkiye'de merkezi yönetim-yerel yönetim ilişkileri. *ODTÜ MFD*, 9(1), 45-66.
- Geray, C. (1992). Kooperatifçiliğin dünya'daki ve Türkiye'deki nicel gelişimi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47(01), 427-441.
- Göçmen, I. (2014). Religion, politics and social assistance in Turkey: The rise of religiously motivated associations. *Journal of European Social Policy*, 24(1), 92-103.
- Gülalp, H. (2001). Globalization and political Islam: The social bases of Turkey's Welfare Party. *International Journal of Middle East Studies*, 33(3), 433-448.
- Hickel, J. (2021). What does degrowth mean? A few points of clarification. *Globalizations*, 18(7), 1105-1111.
- Kallis, G. (2011). In defence of degrowth. *Ecological Economics*, 70(5), 873-880.
- Keleş, R. (1984). *Kentleşme ve konut politikası*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Keleş, R. (1993). *Kentleşme politikası*. Ankara: İmge.
- Keleş, R. (1997). *Kentleşme politikası*. Ankara: İmge.
- Keleş, R. (2004). *Kentleşme politikası*. Ankara: İmge.
- Keleş, R. (2013). *100 soruda çevre, çevre sorunları ve çevre politikası*. İzmir: Yakın Kitabevi.
- Keleş, R. (2014). *100 soruda Türkiye'de kentleşme, konut ve geçekundu*. Ankara: Cem Yayınevi.
- Keleş, R. (2020). *Kentleşme politikası*. Ankara: İmge.
- Keleş, R., Hamamcı, C. ve Çoban, A. (2012). *Çevre politikası*. Ankara: İmge.
- Onis, Z. (1997). The political economy of Islamic resurgence in Turkey: The rise of the Welfare Party in perspective. *Third World Quarterly*, 18(4), 743-766.
- Osmay, S. (1995). Konut kooperatiflerinin hedef kitlesi nedir? Ne olmalıdır?, *Konut Araştırmaları Sempozyumu: Konut Araştırmaları Dizisi 1* içinde (ss. 181-213). T.C. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Konut Araştırmaları Merkezi.
- Poyraz, U. (2013). Sosyal refah devletinin dönüşümü ve sosyal yardımlar. *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiri Kitabı*, ss. 227-240.
- Poyraz, U. (2015). Dönüşen kentsel dönüşüm: İktidar ve mücadele alanı stratejileri. *Konut* içinde (ss. 197-196). Ankara: TMMOB Şehir Plancıları Odası.
- Poyraz, U. (2022). *Housing as a locus of capital accumulation and hegemony: Towards a methodological and theoretical analysis of national and local level dynamics in Turkey*. Yayımlanmamış doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Şengül, H. T. (2012). Türkiye'nin kentleşme deneyiminin dönemlenmesi. F. Alpkaya & B. Duru (Der.), *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim* içinde (ss. 407-453). Phoenix Yayınevi.
- TCMB (2022). *Reel kesim güven endeksi*. 26 Ağustos 2022 tarihinde, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/dashboard/4977> adresinden erişildi.
- TOKİ'den 50 bin sosyal konut hedefi (2021, Ekim 26). TRT Haber. 9 Mayıs 2022 tarihinde, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/tokiden-50-bin-sosyal-konut-hedefi-620350.html> adresinden erişildi.

- Türkiye'nin 3'te biri kiracı* (2003, Temmuz 18). Hürriyet Gazetesi. 9 Mayıs 2022 tarihinde, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiyenin-3te-biri-kiraci-38482571> adresinden erişildi.
- TÜİK (2022). *Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2011-2021*. 5 Mayıs 2022 tarihinde, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Aile-2021-45632> adresinden erişildi.
- TÜİK (2022). *Hanehalkı tüketim harcaması istatistikleri, 2019*. 25 Ağustos 2022 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Gelir,-Yasam,-Tuketim-ve-Yoksulluk-107> adresinden erişildi.
- TÜİK (2022). *İşgücü istatistikleri, II. çeyrek: Nisan-Haziran 2022*, 25 Ağustos 2022 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-II.-Ceyrek:-Nisan-Haziran-2022-45652> adresinden erişildi.
- TÜİK (2022). *Motorlu kara taşıtları*. 27 Ağustos 2022 tarihinde, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Motorlu-Kara-Tasitlari-Temmuz-2022-45710> adresinden erişildi.
- TÜİK (2022). *Tüketici eğilim istatistikleri*. 23 Ağustos 2022 tarihinde, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ekonomik-guven-117> adresinden erişildi.
- TÜİK (2022). *Yapı izin istatistikleri*. 5 Mayıs 2022 tarihinde, <https://biruni.tuik.gov.tr/yapiizin/giris.zul> adresinden erişildi.
- TÜİK (2022). *Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları 2021*. 24 Ağustos 2022 tarihinde, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=45500> adresinden erişildi.
- Türkiye CDS 5 yıllık USD* (2022). Investing. 23 Ağustos 2022 tarihinde, <https://tr.investing.com/rates-bonds/turkey-cds-5-year-usd-historical-data> adresinden erişildi.
- Tzob: Tarım arazilerimiz 4 milyon 720 bin hektar azaldı*. (2021, Haziran 13). T24. 26 Ağustos 2022 tarihinde, <https://t24.com.tr/haber/tzob-tarim-arazilerimiz-4-milyon-720-bin-hektar-azaldi,958779> adresinden erişildi.
- Van Aalst, M. K. (2006). The impacts of climate change on the risk of natural disasters. *Disasters*, 30(1), 5-18.
- Wallerstein, I. (1988). The inventions of timespace realities: Towards an understanding of our historical systems. *Geography*, 73(4), 289-297.
- Wood E. M. (1995). *Democracy against Capitalism: Renewing Historical Materialism*. Cambridge University Press.
- Yasa, İ. (1966). *Ankara'da gecekondu aileleri*. Ankara: Akın Matbaası.
- Yavuz, F., Keleş, R. & Geray, R. (1973). *Şehircilik: Sorunlar, uygulama ve politika*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Yavuz, F., Keleş, R. & Geray, R. (1978). *Şehircilik: Sorunlar, uygulama ve politika*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Zengin, O. (2014). Büyükşehir belediyesi sisteminin dönüşümü: Son on yılın değerlendirmesi. *Ankara Barosu Dergisi*, (2), 91-116.